

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ЖОРСТКОГО
СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ У СІМ'Ї»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи 8.2318-сп-2з
спеціальності 231 – соціальна робота:
соціальна педагогіка

Лисенко Карина Валентинівна

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент Пономаренко О.В.

Рецензент: _____

_____

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 75 с., 62 джерела.

Предмет дослідження: зміст діяльності соціального працівника з профілактики жорсткого ставлення до дітей у сім'ї.

Об'єкт дослідження: форми та методи соціальної та педагогічної корекції взаємовідносин між батьками та дітьми у сім'ї.

Мета роботи: визначення змісту та форми роботи соціального працівника з соціально-педагогічної профілактики жорсткого ставлення до дітей у сім'ї та розробка програми роботи з кризовими сім'ями.

Методи дослідження: теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури та підручників і посібників з педагогіки та психології, який дав змогу визначити вихідні теоретичні позиції розробити програму дослідно-експериментальної роботи; практичний експеримент, який слугував засобом виявлення ефективності розробленої програми роботи соціального працівника з сім'ями, де жорстко поводяться з дітьми.

Наукова новизна дослідження полягає в: обґрунтуванні впливу жорсткого поводження у сім'ї на подальше життя дітей; у виявленні тенденцій і напрямів проведення корекційної роботи з сім'ями, де жорстко поводяться з дітьми.

Теоретична значущість одержаних результатів проведеного дослідження полягає в тому, що: визначено поняття та типи жорсткого поводження з дітьми; причини та наслідки цього явища; знайдені психологічні заходи корекційної роботи; теоретично обґрунтована й експериментально перевірена програма роботи соціального працівника з сім'ями де жорстко поводяться з дітьми.

ЖОРСТОКІСТЬ, ЖОРСТКЕ СТАВЛЕННЯ, ДИТИНА, ПОКАРАННЯ, НЕГАТИВНЕ ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ, СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА КОРЕКЦІЯ, ПРОФІЛАКТИКА.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Жорстке ставлення до дітей у сім'ї як соціальна та правова проблема.....	9
1.1. Поняття жорсткого ставлення до дітей: типологія, причини та наслідки.....	9
1.2. Особливості дитячого віку.....	27
1.3. Соціально-педагогічні аспекти жорсткого ставлення до дітей у сім'ї....	36
1.4. Правові основи захисту дітей від жорсткого ставлення у сім'ї.....	45
Розділ 2. Зміст роботи соціального працівника з корекції жорсткого ставлення до дітей у сім'ї.....	48
2.1. Соціально-педагогічна та профілактична робота з проблемною сім'єю.....	48
2.2. Психологічні заходи у корекційній роботі соціального працівника з проблеми жорсткого ставлення до дітей у сім'ї.....	54
2.3. Програма індивідуальної роботи з дітьми, які зазнали сексуального насилля з боку батьків.....	58
2.4. Психодрама: допомога дітям, що зазнали жорстокого ставлення у сім'ї.....	61
Висновки.....	73
Список використаних джерел.....	76

ВСТУП

Ми звикли розглядати родину як осередок миру та любові, де людину оточують самі близькі та дорогі люди. Однак при більш пильному розгляданні виявляється, що це зовсім не так. Родина частіше нагадує театр воєнних дій, арену обвинувачень та погроз, нерідко доходять й до застосування фізичної сили.

Сьогодні можна визнати деяку безграмотність батьків відносно психології дітей різних вікових категорій. Кожна дитина переживає певні стадії формування своєї індивідуальності та самовираження, що пов'язані зі зміною допомоги у критичні періоди, коли більш за все необхідні підтримка та розуміння близьких людей, дитина стикається лише з недоброзичливістю з боку батьків, що травмує її психіку і відвертає від сім'ї. До того ж відомо, що підлітковий віковий період є «віком ризику» стосовно насилля.

Підлітки, які потерпають від насильства, ставши дорослими, мають серйозні вади у своєму характері та прорахунки у поведінці. Вони часто зазнають труднощів у спілкуванні з оточенням, стають підозрілими та недоброзичливими. У багатьох з них знижена самооцінка, вони вважають себе не вартими любові, не здатними на значні досягнення у вагомій діяльності.

Тому соціальні працівники повинні проводити корекційну роботу з сім'ями, де негативно поводяться з підлітками. Довгострокова корекційна робота має проводитися водночас з батьками та дітьми. Необхідним компонентом цієї роботи є заходи, спрямовані на подолання цих недоліків. Потрібно, щоб вони мали навички спілкування, ненасильницьких форм розв'язання конфліктів, встановлення близьких, довірливих стосунків з іншими людьми, могли формувати мотивацію досягнення успіху, створювати умови для підвищення самооцінки та самореалізації у значущій діяльності.

Але все ж таки проблема попередження та нерозповсюдження насильства

у конфліктних сім'ях остаточно може бути розв'язана тільки з розв'язанням проблем макросоціуму: завдяки поліпшенню економічної ситуації в країні, розширенню можливостей самореалізації, особистості в професійній діяльності, праці, яка могла б забезпечити кожному матеріальний добробут.

Це складне та важливе завдання, якому досі не надавалося достатньої уваги.

Тому ми відносимо цю проблему до актуальних у суспільстві.

Проблеми негативного поведіння з підлітками у сім'ї знайшли своє теоретичне обґрунтування в роботах психологів та педагогів – В. Бондаровська, Т. Гергишанов, Н. Асанова, Ф. Думко, А. Зінченко, Г. Іващенко, С. Іл'їна, Н. Комарова, І. Кон, М. Ліборакіна, Н. Максимова, Н. Осухова, В. Сирокомський, О. Співаковська, Н. Ярославцева.

Зазначене вище зумовило вибір теми дослідження: «Соціально-педагогічна профілактика жорсткого ставлення до дітей у сім'ї».

Предмет дослідження: зміст діяльності соціального працівника з профілактики жорсткого ставлення до дітей у сім'ї.

Об'єкт дослідження: форми та методи соціальної та педагогічної корекції взаємовідносин між батьками та дітьми у сім'ї.

Мета роботи: визначення змісту та форми роботи соціального працівника з соціально-педагогічної профілактики жорсткого ставлення до дітей у сім'ї та розробка програми роботи з кризовими сім'ями.

Відповідно до мети роботи поставлено такі **завдання:**

- 1) дати визначення поняття жорстке ставлення;
- 2) зібрати та проаналізувати пакет документів, за допомогою яких соціальний працівник повинен захищати дитину;
- 3) визначити типи жорсткого ставлення до дітей у сім'ї, причини та наслідки цього явища;
- 4) узагальнити заходи у корекційній роботі з негативним поведінням;
- 5) розробити та експериментально апробувати програму корекційної роботи соціального працівника з сім'ями.

У магістерському дослідженні використовувались загальнонаукові **методи дослідження:**

– теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури та підручників і посібників з педагогіки та психології, який дав змогу визначити вихідні теоретичні позиції розробити програму дослідно-експериментальної роботи;

– практичний експеримент, який слугував засобом виявлення ефективності розробленої програми роботи соціального працівника з сім'ями, де жорстко поводяться з дітьми.

Наукова новизна дослідження полягає в: обґрунтуванні впливу жорсткого поводження у сім'ї на подальше життя дітей; у виявленні тенденцій і напрямів проведення корекційної роботи з сім'ями, де жорстко поводяться з дітьми.

Теоретична значущість одержаних результатів проведеного дослідження полягає в тому, що: визначено поняття та типи жорсткого поводження з дітьми; причини та наслідки цього явища; знайдені психологічні заходи корекційної роботи; теоретично обґрунтована й експериментально перевірена програма роботи соціального працівника з сім'ями де жорстко поводяться з дітьми.

РОЗДІЛ 1

ЖОРСТКЕ СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ У СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНА ТА ПРАВОВА ПРОБЛЕМА

1.1. Поняття жорсткого ставлення до дітей: типологія, причини та наслідки

Жорстокість, яка невпинно завойовує позиції засобів масової інформації, стає більш поширеною і в міжлюдських стосунках, і в сімейному колі, а особливо це стосується ставлення до дітей. За даними статистики в США щорічно батьки знушаються над 1,7 млн. дітей, помирають від жорстоких убивств 460-570 тис. дітей. Наше суспільство, що до цього часу характеризувалося як суспільство, де відсутня агресія та жорстокість до дітей, зіткнулося з даною проблемою віч на віч. І запитання, якими ж виростуть наші діти, постає уже сьогодні, хоча на жаль, ще ми починаємо лише розмірковувати щодо цього, коли вже спостерігається результат стихійного розвитку.

Загальноприйнято вважати, що страждання дітей можуть породжуватися лише бідністю, втратами, хворобами та війнами, але в наш тривожний час, коли відбуваються соціально-політичні та економічні катаклізми, проблеми дитинства набувають особливої гостроти. Десятками років накопичувалися проблеми у всіх найважливіших сферах життя дітей. І вирішення їх залежить не лише від зусиль сім'ї, а й від діяльності багатьох соціальних інститутів, що беруть участь у процесі соціалізації, виховання та освіти дітей.

Сім'я, яка є найменшим осередком суспільства постійно відчуває на собі безпосередньо або опосередковано ті зміни, що відбуваються в країні, і, відповідно, сама накладає відбиток на розвиток суспільства.

Найважливіші зміни щодо інституту сім'ї проявляються у двох феноменах: по-перше, у появі нових, нетрадиційних форм шлюбу (окреме проживання членів подружжя при наявності спільних дітей і збереженні

сімейних стосунків тощо); по-друге, у зміні пріоритету інтересів сімей. Останній феномен особливо яскраво проявляється на прикладі двох явищ: першого – збільшення кількості усвідомлено бездітних шлюбів (де цінність дітонородження принесена в жертву здійсненню інших ціннісних орієнтацій – матеріальному комфорту, кар'єрі, цікавому дозвіллю тощо); другого – виходу в ієрархію сімейних цінностей на одне з перших місць матеріального забезпечення. Звичайно, такий переніс у структурі сімейних цінностей не може не впливати на становище в сім'ї дітей, які залишаються без належного догляду й інтереси яких відсуваються на другий план.

С. Фром вказував на залежність між почуттями помсти, що породжує жорстокість та агресію, і культурним та економічним збідненням, що ми маємо вочевидь сьогодні, коли складність економічної ситуації все більше сприяє падінню моралі, духовності, а натомість широкому розповсюдженню насилля, жорстокості, агресивності як певних способів виживання. Екзистенціональні проблеми з новою гостротою починають завойовувати світ. Часто спостерігається втрата багатьма молодими людьми життєвих орієнтирів, що, у свою чергу, породжує конфліктність у взаєминах та тривожну атмосферу в сім'ї. Так, найбільша частина конфліктів відбувається сьогодні саме в сімейному середовищі між членами подружжя та між батьками і дітьми. А, як відомо, нормальний розвиток дитини може здійснюватися лише за умови тісного союзу батьків та дітей. Коли ж цей союз деформується, що й відбувається при конфліктних ситуаціях, то дитина починає відчувати себе нелюбимою, непотрібною, замикається у собі і досить часто намагається знайти й реалізувати себе на вулиці, у середовищі однолітків.

Сучасна сім'я поставлена в досить жорстокі умови, які змушують її виживати в надто складних умовах. Різке погіршення матеріального становища сім'ї призводить до зменшення рівня народжуваності та збільшення кількості неблагополучних сімей, які не можуть забезпечити належним чином виховання дитини та задовольнити її найбільш суттєві потреби. Доход молоді сім'ї нині в 2 рази нижчий необхідних витрат. І якщо на Заході на першому місці стоять

такі функції сім'ї, як соціалізація підростаючого покоління та створення умов емоційного та психологічного захисту, то в нас на перший план виступає економічна функція сім'ї що призводить до деформування виховної функції. І в результаті сьогодні все більше знаходить свій вияв таке явище як дитяча бездоглядність, безпритульність. Сьогодні в Україні нараховується понад 50 тис. дітей, що залишилися без піклування батьків, та дітей-сиріт. Звичайно, все це призводить до збільшення дитячої захворюваності (лише кожна восьма чи дев'ята дитина визнається здоровою на час вступу до школи, і лише одна з двадцяти – на час закінчення школи), зростання дитячої злочинності (кожний шостий злочин скоєно неповнолітнім або ж за їх участю), розповсюдження девіантної поведінки [43, 49].

Проблема негативного поводження до дітей не є новою для нашого суспільства, хоча досить тривалий час ми не хотіли визнавати її існування.

Перш ніж розглядати проблему негативного поводження з дітьми підліткового віку необхідно з'ясувати, по-перше, зміст поняття «негативне поводження з дітьми», по-друге, особливості підліткового віку.

У професійній літературі існує багато визначень того, що останнім часом стало відомо як явище «негативного поводження до дітей». У юридичній літературі це поняття частіше називають як «зловживання та зневага дітьми».

Поняття зловживання розповсюджується на дитину до 18-річного віку, чії батьки або інші особи, юридично відповідальні про турботу про неї:

- спричиняють або дозволяють спричинити дитині серйозні фізичні пошкодження;
- створюють або дозволяють створювати істотний ризик спричинення серйозного пошкодження дитині;
- здійснюють або дозволяють здійснити проти дитини сексуального зловживання відповідно карного законодавства.

Саме поняття поганого або жорстокого ставлення розповсюджується на дитину до 18-річного віку:

1. Якій навмисно заподіяно серйозний фізичний збиток.

2. Якій заподіяно збиток внаслідок недостатнього здійснення зі сторони батьків або іншої особи, яка їх замінює, мінімального ступеня турботи:

- недостатнє задоволення дитини їжею, одежею, освітою, медичною допомогою, якщо матеріально здатний здійснити це;
- недостатнє забезпечення дитини власним наглядом та опікою;
- спричинення або дозволена спричинення збитку, а також існування ризику цього, включаючи застосування надмірних тілесних покарань;
- використання наркотиків або застосування наркотичних засобів;
- використання алкогольних напоїв у такій мірі, що вони втрачають самоконтроль над дітьми.

3. Яка була кинута батьками або іншими особами юридично відповідальними за турботу про неї [29, 18].

Ще існує таке поняття, як катування дітей. В. Яцкевич визначає це поняття як систематичне нанесення побоїв, або інші види фізичного насильства з метою причинення тривалого страждання дитині (зачинення на люсі, підвалі або в інше темне, сире та холодне приміщення, позбавлення води та їжі, биття, прив'язування до чогось та таке інше) [46, 105].

Досить поширеною трактовкою даного поняття, є наступна: «Під негативним чи нехтувальним ставленням до дітей розуміють будь-який акт злочину (чи дії) або упущення з боку індивідів чи суспільства у цілому, та будь-який стан у результаті таких дій, які позбавляють дітей їх рівних прав чи свобод або ж здійснюють вплив на їх оптимальний розвиток» [43, 52]. Але деякі закордонні автори вважають, що така дефініція не враховує особливостей культури суспільства, в якому розглядають феномен негативного поводження до дітей. Адже ставлення, яке визнається жорстоким в одній культурі, для іншої є цілком прийнятним. Тому, будемо виходити з вищенаведеної дефініції, враховуючи наступні моменти: культурна-виховна практика може вважатися жорстокою та негативною в одній культурі і не вважатися такою в іншій; в

окремих випадках може виникати неприйняття превалюючої поведінки в даному культурному соціумі; дітям може бути нанесена шкода, обумовлена такими соціотальними формами, які не перебувають під контролем батьків чи інших опікунів.

На сьогодні прийнято розрізняти такі види «жорстокості» стосовно дітей:

1. Фізичне насилля, яке включає усі форми травм дітей, що сталися завдяки спрямованим діям батьків чи вихователів. Сюди ж слід відносити й фізичні покарання, які досить розповсюджені в наших сім'ях. Так, кожному другу дитину в дитинстві били паском або палицею,

2. Сексуальне насилля як залучення функціонально незрілих дітей та підлітків до сексуальних дій без їх розуміння та згоди на те. Сюди відноситься не лише залучення до статевого акту, а й споглядання чи присутність при сексуальних діях.

3. Емоційне чи (психологічне) насилля, яке може проявлятися як у формі негативної уваги (словесні картання дитини, постійна критика, тероризація, нагадування, що дитина є небажаною тощо), так і у вигляді повної втрати уваги до дитини. Шкода від психологічного насилля, безперечно, є набагато сильнішою, ніж від фізичного насилля.

4. Байдуже ставлення до дітей, нехтування їх інтересами - як різновид жорстокого ставлення до дітей. Цей вид включає у себе небажання, а інколи й неспроможність задовольнити потреби дітей в одязі, їжі, медичній допомозі [42, 60].

Ставлення до дітей є певним показником духовного розвитку та соціальної зрілості суспільства. Тому негативізм стосовно дітей у сім'ї працює не на користь того суспільства, де існує дана проблема.

У сучасних сім'ях досить розповсюдженим є фізичний тип насилля стосовно дітей, оскільки майже кожному другу жінку в дитинстві били, причому у кожному десятому випадку це закінчувалося госпіталізацією, а в 7 відсотках випадків - вдавалися до самостійного лікування [43, 54]. Таке ставлення до дітей не могло не вплинути на їх психічний розвиток.

Застосування фізичного насильства у виді побоїв, смикання за вуха, биття ремінцем та таке інше однаково принижує і особистість того, хто, користуючись безпомічністю дитини та власною безкарністю, пускає ці міри у хід, що свідчить про повну свою безпідставність як вихователя та глибоко принижує особистість дитини, яку карають, переконуючи її самим брутальнішим способом у її повному безсиллі [1, 243].

Слід зазначити, що хоча найчастіше ініціаторами сексуального насилля є сторонні люди – товарищі чи випадкові, незнайомі люди, ми акцентуємо увагу на випадках внутрішнього сімейного сексуального насилля через «замкнутість» такої системи як сім'я. У цьому випадку близькі люди стають злочинними гвалтівниками й дитини немає звідки отримати допомогу та захист.

Як свідчать дані спеціальних досліджень, інцест, головним чином, відбуваються між старшими членами сім'ї – чоловіками і молодшими членами сім'ї - дівчатами, у сім'ях будь-якої національності та соціального стану. Через те, що відносини відбуваються всередині сім'ї, дівчаткам важко контролювати ситуацію. Член сім'ї використовує свою владу, а часто й любов, і залежність від нього дитини для встановлення сексуального контакту, його продовження та збереження таємниці.

Науково обґрунтоване вивчення проблем інцисту щодо дітей, дозволило спростувати стереотипні уявлення про те, що в усьому винні матері, які залишають своїх сексуально незадоволених чоловіків наодинці з дітьми, чи самі дівчата власною «збавливою» поведінкою провокують «невинних» чоловіків на сексуальне насилля. Ці стереотипні уявлення в усьому звинувачували самі жертви, чим виправдовували гвалтівників. Більш глибоке вивчення цієї проблеми виявило, що інцест і сексуальні насилля щодо дітей є проявом чоловічої сили та влади, яких не мають діти, прагненням батьків до самоутвердження шляхом приниження дітей [43, 86].

Психологічне насильство можна поділити на два види:

– психологічна зневага – послідовна нездатність батьків чи особи, яка здійснює догляд, забезпечити дитині необхідну підтримку, увагу та

прихильність. Дитина повинна відчувати з боку батьків постійну увагу, ненав'язану турботу, упевненість що вона – не безголосий об'єкт, яким командують та якого улещують, та не цікавляться його внутрішнім світом, а учасником загального життя сім'ї, думка та посильна допомога якої потрібні дорослим, – ось основа справжньої взаємодії [12, 235];

– психологічне жорстоке ставлення – хронічні паттерни поведінки, такі, як приниження, ображення, знуцання та висмикювання дитини. Засуджуючи, принижуючи та ображаючи дитину за будь-який вчинок, батьки мимовслі виділяють та підкреслюють слабкі негативні сторони її характеру та поведінки. Мало того, самим фактом покарання батьки укріплюють в дитині усвідомлення її слабкості, підкорення.

У книзі Т. Гергишанова «Сімейні будні, або ніжність на кожен день» можна знайти такі види покарання:

1. Покарання залякуванням та погрозами. Нездійснена погроза того, що може статися, безперервно роз'їдає, давить, пригноблює дитину.

2. Покарання іронією. За її допомогою впевнено демонструється перевага більш старшого. Приниження відбувається у витонченій формі. Уразливі місця дитячого самолюбства батькам відомі, і тому їм тільки залишається використовувати їх як покарання. В деякій мірі людина несе покарання раніше, ніж вона зрозуміла, за що її покарано, що поганого вона зробила.

3. Покарання через скарги та жаль до себе. Це покарання швидко травмує дитячу психіку. Підліток тяжко переносить сцену, подібну цієї: перед ним стоїть великий, дорослий бідолаха та скигле, як він багато вистраждав тільки лише для того, щоб зробити добро своєму чаду. І за це він заслужив від нього чорну невдячність.

І ось бумеранг: дитина звикає сприймати не зовсім серйозно такі речі, які повинна сприймати як цілком серйозні. Самопожертва, обов'язок, відповідальність, біль, сопереживання, турбота – все це не спадкоємне, не «переливається» генетично, а передається через переживання.

Але не через жорстокі прийоми покарання.

Коли дійсно людина опиняється у небезпеці, а до того багато разів зловживала готовністю оточуючих допомогти їй – допомоги не чекай! Інший бік – це душевність дитини, яка під шквалом скарг поступово перестає слухати батьків, потім – слухатися, і врешті-решт – розуміти. Дитина не любить дорослого який жаліє себе. У той же момент вона бесцеремонно запитає: навіщо ж ти мене тоді створив, якщо не хотів мати турботу, якщо знав, що не зможеш упоратися, та чому в такому разі весь час говориш «моя дитина»?

4. Покарання за допомогою приклада. На жаль, далеко не кожний приклад здатний виховувати. Точніше, не завжди у бажаному напрямку. Розповідь батьків про їх безрадісне дитинство дитину вже рідко хвилює. Але у відповідному випадку приклад важко підібрати. Крім того, приклад утрачає свій вплив, якщо його подали навмисно повчальним. Не можна карати та лякати одночасно: «Ось, дивись на Ваську з 22-ї квартири! Ось тобі приклад!». Впливати таким чином даремно. Приклади – не ілюстрація та не доказ. Приклади з нашого життя та досвіду інших є не більш чим альтернативою поведінці.

Підліток не хоче поводитися так, як поводитися всі. Для нього труднощі, недоліки, боротьба означають щось інше. Це суттєво, і це треба намагатися зрозуміти та запам'ятати.

Іноді діти тікають з дому, намагаються жити, «як дорослі», в основному зі спокуси знайти розваги; кидають школу, але не влаштовуються на роботу, заздальгідь знаючи, що залишені залякані батьки незабаром змінять гнів на милість.

Діти не можуть йти по шляху батьків. У них є і завжди будуть «свої» втрати, труднощі та проблеми. Своїми прикладами, на жаль, батьки дають їм невірні уявлення про життя, обгороджують їх словесним частоколом та у відповідь на їх слухняність прирікають їх на безпорадність [8, 60].

Для того, щоб соціальний працівник допоміг дитині, з якою негативно поводжуються, треба ще зважати на причини такого ставлення окремої сім'ї.

Вчені виділяють такі підходи до причин жорстокості.

Соціокультурний підхід:

- соціокультурна обумовленість, тобто негативне поводження є стеріотипом сімейних відношень, які визнаються у даній групі населення;
- діяння соціальних факторів (соціально-економічне положення сім'ї, безробіття, погані житлові умови) як збуджувач стресу, який викликає негативне поводження з дитиною.

Психолопчний підхід:

- насильство як наслідок негативного особистісного життєвого досвіду, «травми дитинства»;
- алкоголізм та психопатологія батьків [32, 56].

Н. Асанова виділяє такі фактори ризику негативного поводження з дітьми:

- психологічні фактори ризику для батьків;
- психологічні фактори ризику дитини;
- вплив середовища. Психологічні фактори ризику для батьків.

1. Автори ранніх досліджень «синдрому дитини, що б'ють» намагалися визначати характеристики поведінки та особистісні риси батьків, які б'ють своїх дітей. Такі батьки характеризуються як:

- імпульсивні;
- незрілі;
- регідні, батьки-тирани або хронічно агресивні;
- залежні та нарцисичні;
- відгородженні від родини та друзів;
- які переживають шлюбні труднощі;
- самотні матері.

2. Більшість батьків, які негативно поводжуються з дітьми часто переживали жорстоке ставлення, депривацію, знехтування та зневагу з боку батьків у період свого дитинства.

3. На підставі стаціонарного обстеження канадських психологів 150 дітей, які пережили негативне поводження, прийшли до висновку, що 60 % батьків «забитих дітей» мали різні психіатричні розлади, соціально-економічні та пов'язані з ними проблеми.

4. У багатьох дослідженнях спостерігається сильний зв'язок між фізичним насильством та алкоголізмом, наркоманією, такі батьки мають низьку самооцінку. Вони втрачають впевненість у своїх батьківських здібностях, почувають себе невдахами. Матері відчувають себе кинутими.

Психологічні фактори ризику дитини:

1. Ризик негативного поводження підвищується у сім'ях, де єдина дитина. Вона обирається «козлом відпущення та зловживань».

Ця дитина розцінюється як найбільш тяжка або обтяжуюча.

2. Діти з фізичними та психічними відхиленнями також вразливі для зловживань.

3. Дитина може сприяти фізичному насильству своєю агресивністю, гіперактивністю та імпульсивною поведінкою.

Вплив середовища. Зменшення здібності батьків до забезпечення турботи про дитину можна пояснити багатьма причинами:

- втрата або зменшення підтримки чоловіка або основних членів сім'ї, які здійснюють догляд за дитиною;
- фізичні та емоційні захворювання батьків;
- нестача часу працюючих батьків;
- народження іншої дитини;
- середній та високий економічний статус сім'ї [29, 102].

Жоден з перелічених факторів не може розглядатися в якості єдиної причини негативного поводження у сім'ї.

Ю. Якубова вважає, що феномен негативного поводження з дітьми значною мірою обумовлений умовами сімейного середовища, структурою сім'ї, станом стосунків між чоловіком та жінкою, між дитиною та батьками тощо.

Такі події, як сварки та розлучення батьків є факторами, що дозволяють

глибше зрозуміти середовище, у якому частіше зустрічаються різні типи негативного поведіння стосовно підлітків. У стані підвищеної збудливості та нервозності, які є наслідком несприятливого клімату в сім'ї та жорстокості батьків стосовно дітей, зростає ймовірність ризику травм, нещасних випадків.

Таким чином, жорстокість батьків у ставленні до дітей найчастіше зустрічається у сім'ях, де, зокрема, батьки розлучилися і хтось з них одружився вдруге чи батьки постійно сваряться. Це підтверджує той факт, що неповна сім'я є, певною мірою, фактором ризику щодо жорстокого ставлення до дітей [43, 59].

Психолог Ю.Орлов виділяє п'ять психологічних причин фізичного насильства над дітьми батьками.

1. Батьки б'ють дітей тому, що їм необхідно угамувати агресивні позиви. Звісно, що сама примітивна та давня реакція на неприємність, страждання, дискомфорт – агресія. А дитина безвідповідна, вона здачі не дає, тому до неї можна застосовувати міри суворості.

2. Батьки б'ють дітей тому, що нетерплячі. Уявлення батьків про дитину не живі, а абстрактні, вони часто не сприймають дітей такими, які вони є. Нетерплячість швидко перетворюється у гнів і агресію.

3. Батьки б'ють дітей з самоутвердження. Авторитарність і влада можуть бути реалізовані тут майже безмежно. Вони прагнуть програмувати дитячу поведінку настільки жорстоко, що завжди знайдеться привід для незадоволення та суворості.

4. Батьки б'ють дітей з марнославства. «Моя дитина повинна бути гарною! Якщо вона погана, то їй треба виправляти, робити гарною». Як? Оскільки батьки дуже рідко замислюються над цим, то при першій невдачі вони стають гнівними, а гнів шукає виходу. Батьки не завжди вміють любити, тому порожнина заповнюється псевдовихованням.

5. Батьки можуть бити дитину із страху. Вони думають: якщо лихо не припинити, то воно розрастеться. Боятися, що вперта дитина, якщо її не бити, обов'язково виросте впертою і якщо за брехню не бити, то виросте брехливою.

Це звичайна помилка: дитина стає впертою саме тому, що її б'ють, кривдять і це її протест. Дитина каже неправду від страху, та якщо покараннями збільшити страх, то її прагнення брехати більш посилюється, і вона буде брехати більш витончено. Тому батьки б'ють дітей не тільки від страху, але й ще від непроглядної неосвіченості та нездатності зрозуміти дитину [25, 14].

Якщо батьки карають дитину із-за власної нетерплячості або поганого настрою, а також з причини приступів злісті, які находять на батьків то власне почуття батьки трохи поліпшують, але з виховної точки зору поведінка батьків не тільки розходиться з ціллю, але й приносить шкоду. Дитина з хвилину страждає, може й плаче, просить вибачення, але до її поняття справедливості це не укладається і вона не відчуває за собою необхідного почуття провини, немає ні полегшення, ні уроку на майбутнє [19, 250].

Дослідження причин жорстокості показують, що вона полімотивирована: тут і стресове становище батьків, змучених сучасними соціально-економічними умовами, та прагнення добиватися зміни поведінки дитини будь-якими способами, і батьківська помста – за те, що народився, вимагає турботи, приносе засмучення.

Чим більш різко підлітки відвернуті дорослими, чим більш образливі ярлики, які на них навішані, тим більш грубий їхній протест, тим радикальніше їх екстремизм. Якщо дорослі стають свідками страшних, бридких та незрозумілих у поведінці підлітків, вони нерідко схильні пояснювати все для них неприйнятє фізичною та психічною аномалією. Це своєрідна захисна реакція, коли здається, що поведінка підлітка неадекватна обставинам [11, 50].

А що ж удають з себе батьки, які негативно поводжуються зі своїми дітьми?

Престижно владолюбні. Дитина для них – це предмет. При цьому цінний. Як до кришталевого сервісу, до нього треба відноситися ошадливо, щоб з благовінням похвалити та старанно чистити для підтримки блиску. Все це в остаточному підсумку питання престижу: дитина – наше питання, наше капіталовкладення, гарантія стійкості родини, та, зрозуміло, показник людських

якостей. Але, при випадку почуття володіння - «Я на тебе життя поклав» – легко переходить у розгнівану несамовитість. Власницьке почуття не допускає ніякої самодіяльності щодо дитини. Владолюбні хочуть не тільки того, щоб дитина знала місце та пам'ятала свою роль: слухняність, відданий погляд, бездоганна поведінка, для керування якою досить лише звуження та розширення зімиць. Дитина, сумно помітив Д. Писарев, опиняється невдячною твариною, якщо не дасть з радістю зав'язати собі очі та не побіжить з зав'язаними очима на голос вихователя туди, куди їй накажуть.

Владолюбні батьки не витримують, коли їх діти на свій ризик вирішують звернути з шляху, який вони їм накреслили, не виносять, коли «крашанка намагається навчити курку», коли дитині раптом прийде у голову поводитися по-своєму. Адже такі батьки очікували, що їх план буде здійснюватися пункт за пунктом.

Владолюбні батьки – не тільки, ті кому життя «приготувало» командувати, керувати, вирішувати за інших. Властолюбні – зовсім не обов'язково директори підприємств або начальники управлінь. Владолюбні – перш за все позбавлені влади та прагнуть її! Ті, для кого влада позначає не подвійну, п'ятикратну, стократну відповщальність, а перш за все, привілею диктувати свої бажання іншим, примушувати інших зважати на їх настрій, потурати їх примхам. Це ті, які вірують, що влада є свобода наказувати та адмініструвати, а ще точніше - карати. Якщо не на роботі, то хоча б вдома.

Слабохарактерні. Сполучення між характером та слабкістю може здатися парадоксальним. Не випадково саме слабохарактерні міцно заволоділи уявою письменників. Дитина слабохарактерного батька знаходиться між молотом й наковальнею, примхи та настрою, який народжує у надрах характеру слабкості, які старанно маскують під силу. Після відваженого ляпасу батьки наче приходять у себе та намагаються її надолужити неналежною, невідповідною, неадекватною для даного випадку поведінкою. Услід за усякими покараннями йдуть поцілунки, обійми, ласкові слова. В них вразлива душа дитини охоплює все разом – і слабкість, і білий прапор відступу, та визнання у безпорадності.

Покараний швидко навчиться перетворювати все це у свої переваги. Він має для себе повчальний урок із логіки належить – якщо непогрішимий дорослий помиляється, його треба покарати. Дорослому потрібно самому усвідомити про досконале, самому визначити собі міру покарання.

Конфліктні. Вони не з тих, хто будь-якою ціною намагаються показати оточуючим принцип права сильного. Цей принцип застосовується лише тоді, коли безпомилково можна демонструвати бесцеремонність («силу») перед слабкими. Тому конфліктні батьки – самі бескомпромисні. Ніхто інший, крім їх власної дитини, не міг би винести більш покійно бесплідні сплески їх самолюбства. Поза домівки почуття власної гідності повинно бути спочатку завойоване, після – доведене, а завжди – захищене. Дома ж воно – статус-кво, конфліктні батьки користуються ним як данністю, виступає у ролі біологічних творців та годувальників, суспільно відповідальних за тих, хто повинен з'їсти не один, а два пуди солі, перш ніж буде визнано їх право повчати інших.

Не слід плутати конфліктних батьків з владолюбними. Тому що у першій категорії «питання про владу» не має особого значення – важливіше забезпечити собі абсолютну спокійність. У владолюбних – прагнення володіння та панування переважає над усім іншим та опирається на почуття їх надзвичайності та непомилковості.

Безвихідні. Є й така категорія. Вони самі гучноголосі. Стверджують, що все випробували – добре слово, переконання, обцянки, напугтя та заохочення. Але тут з безвихідністю опускають руки – ніщо не допомогло, і тому залишається тільки – покарання... Та саме жахливе те, що «дісталось» – добре, а якщо «влетіло» – пагано. Такі покарання плодять бур'яни жаху, топчуть сумління, виховують ліцемерство, «раскривають» у дитини аристократичні здібності про які раніше не підозрювали.

Однак далеко не всі батьки однаково схильні жорстоко карати. Для одних батьки однаково схильні жорстоко карати. Для одних людей їх діти – «свої», а решта – «чужі». Своїх вони рідко карають, але не скупляться карати чужих. інші батьки більш суворі до своїх Дітей, але до чужих виявляють певну

м'якотілість.

Одні батьки застосовують тактику зазначених покарань: за чергову провину карають однаковим способом – карають так, як це робили їх батьки. Інші переконані, що за всяке наступне порушення норм поведінки треба застосовувати більш відчутне покарання. Треті гадають, що оскільки неможна точно співвідносити ступінь покарання та ступінь провини, то краще посилити покарання, щоб залякати. Четверті підбирають покарання у залежності від статті і особливо «тверді» та безкомпромісні вони до хлопчиків. П'яті стверджують, що саме справедливе «колективне покарання» – один завинив, хай страждають усі. Шості карають дитину у присутності брата чи сестри [8].

Дитячі психіатри США дуже багато приділяють уваги проблемі побиття дітей. Група вчених вивчила 22 родини, в яких зростали 33 підлітки, які підлягають биттю своїми батьками. Автори розділили ці сім'ї на два типи.

До першого типу вони віднесли сім'ї, члени яких відносились до своїх дітей так, як з ними поводитися їх батьки. Подружжя конфліктували один з одним, нерідко билися, об'єднувало їх ворожнече ставлення до власних дітей, на яких вони випліскували свої переживання. Цей тип сім'ї автори дослідження визначили як авторитарний.

Другий тип вони назвали зверхпотаурючим. Тут усе було спочатку зовсім інакше, але крайнощі сходжуються. Подружжя цього типу відзначалися спочатку надто ліберальним відношенням до власних дітей. Багато хто з них у дитинстві були сиротами. Тому вони дітям не забороняли бешкетувати, задовольняли всі їх бажання та примхи. Врешті-решт у підлітковому віці діти виходили з покіри, і тоді батьки не витримували та били дітей.

Дитина, а особливо підліток, потребує задоволення у прагненні до самостійності, вона хоче зберегти, зміцнити та ще більш виразити свою індивідуальність. Нерідко це призводить до конфліктів з батьками.

Треба пам'ятати, що пушка, заряджена у дитинстві, може вистрілити значно пізніше [3, 112].

Оскільки саме в дитячі роки відчувається процес соціалізації дитини,

усвідомлення нею своїх ролей, досить важливу роль відіграють враження, отриманні у дитинстві, і, більш того, той світогляд, що закладено в дитячі роки, продовжує впливати на поведінку, реакції вже зрілої людини.

Як пише Е. Фром, коли руйнуються звичні погляди, зникає та довіра, що була. Як наслідок, в особистості формуються переважно негативні якості: агресія, жорстокість, ненависть до світу, безцільність буття, жадоба неусвідомленої помсти або ж, у протилежному випадку, індивід починає шукати психологічний захист, опіку, безпеку в інших людей, що проявляється, зокрема, у створенні сім'ї. Можна стверджувати, що перенесене в дитинстві насилля залишає відбиток у свідомості людини на все життя, впливає далі на подружнє життя індивіда.

Негативне поводження з дитиною ранить та робить жорстоким дитяче серце. Оскільки дитяча свідомість схильна до однобічних висновків та узагальнень у силу обмеження життєвого досвіду, оскільки у дитини з'являються спотворені міркування про людей, помилкові критерії про їх взаємовідношення цілком, та про стосунки до неї самої. Грубість, недружелюбність, байдужість до неї батьків – самих близьких людей, дають основу вважати, що чужа людина здібна заподіяти їй ще більш неприємностей та засмучень. Звідси становище невпевненості та недовіри, почуття неприязні та підозрілості, страх перед іншими людьми.

Намагаючись якось пристосуватися до складної ситуації, уникнути жорстокості старших, діти змушені шукати порочні засоби самозахисту. Неправда, хитрість, лицемірство – найбільш поширені серед них. З часом ці риси перетворюються у стійкі якості дитячого характеру, а далі – основою пристосування, низкості, безпринциповості та інші огидні хиби. Підвищена дитяча чутливість в умовах деспотичного, байдужого відношення до дитини батьків призведе до гострого відчуження своєї самостійності. Дуже часто така ситуація відбивається у її свідомості почуттям особистої неповноцінності, невпевненості у своїх силах, що знижує соціальну активність дитини, стримує її духовний ріст. Подібний досвід заважає дитині правильно сприйняти та

обміркувати зовнішні впливи та адекватно реагувати на них, він робить й мало сприйнятливою до цінностей справжньої культури.

Емоційна недостатність робить підлітка психологічно незахищеним та морально нестійким. У такій ситуації людина легше стає на асоціальний шлях поведінки.

Таким чином, деструктивність відношень батьків до дітей виступає в якості фактору криміногенного [37, 59].

Страшне те, що вже на 10-12 році діти знайомляться зі всіма покараннями, на які здатні їх батьки, та у них виробляється імунітет до цих покарань – несприйняття. Адже саме у 10-12 років починається у дітей найважча пора для вихователя – вони стають підлітками та вперше починають критично осмислювати оточуюче їх життя. Саме в цьому віці повинні бути більш суворі заходи, щоб утримати дитину від дурного вчинку. Але їх то у батьків і не залишилося. Усі суворості вже використані та дитині знайомо все. Ось і залишається для батьків один вихід – капітулювати, просити, щоб дитину відправили у колонію [30, 183].

У своїх працях основоположник радянської дитячої психіатрії Г. Сухарева відзначила, що суперечне та принижуюче виховання спричиняє формування активно-захисного типу поведінки дітей з підвищеною збудливістю та нестійкістю і деспотичне (жорстоке) виховання пасивно-захисного типу поведінки з загальмованістю, несміливістю, невпевненістю та залежністю, а зверхопіка, попереджування всіх бажань дитини, призводить до пригнічування її ініціативи й волі, до інфантилізму у сполученні з бурхливими, неконтролюючими емоційними реакціями на будь-які життєві труднощі та перешкоди.

Виховання в умовах суворих, але разом з тим суперечливих заборон є ґрунтом, який сприяє розвитку неврозу, нав'язливих станів та психопатії [36, 116].

І нарешті:

– якщо дитину критикують постійно – вона вчиться ненавидити;

- якщо дитина живе у ворожнечі – вона вчиться агресивності;
- якщо дитину висміюють – вона стає замкнутою;
- якщо дитина зростає у докірах, вона вчиться жити з почуттям провини [21, 20].

Сексуальне насильство, як і фізичне, руйнівно впливає на психіку підлітків. Вони можуть знаходитися впродовж тривалого часу у стані посттравматичного стресу, який характеризується типічними симптомами:

1. Наявність страхів. Їх може бути багато, та часто вони мають сильнішу ступінь виявленості. Деякі діти не можуть знаходитися наодинці у кімнаті, бояться темряви, дорослих людей, бояться йти по вулиці тощо.

2. Підвищена збудженність або надмірна пильність. Так, діти стають гіперактивними, вони не можуть усидіти на місці, проявляють занепокоєння. Але може виникнути й підвищена пильність, коли дитина постійно перевіряє, чи всі речі знаходяться на місці, чи зачинила вона квартиру то що.

3. Регрес у поведінці. Дитина розучується або не бажає робити те, що раніше засвоїла або звикла робити.

4. Агресивність по відношенню до інших. У дітей бувають різні спалахи, вони не контролюють себе, б'ються, жорстоко ставляться до тварин, проявляють сильний гнів або ярість.

5. Низький рівень самооцінки. Діти, які постраждали від актів насильства, відчують почуття безпорадності, провини, невіри у свої сили та, як правило, пагано ставляться до себе.

6. Порушення довіри до людей. У дітей постійно присутнє почуття небезпеки [45, 63].

Також підлітки зазнають відповідних до ситуації змін у характері у почуттях, свідомості, поведінці, навіть у фізичних показниках, а саме:

Почуття. Відчуття фізичного, сексуального чи іншого насильства викликає в них почуття нікчемності, безсилля, провини і відповідальності за насилля, страху за себе, братів, сестер і матір, гніву, смутку, приниження, прийняття насильства за норму.

Емоції. Самокартання, відчуття вини, сорому, ідеї про самогубство. Гнів, ярість, вибух емоцій. Відданість одному з батьків. Депресія та відчуття безнадійності. Відсутність співчуття до інших. Підозрілість та недовіра до дорослих.

Свідомість. Надокучливі думки та образи насильства. Недостатня здатність концентруватися та пам'ять. Змішання любові та насильства. Віра в те, що насильство – це нормально. Звинувачення інших у своїй поведінці.

Поведінка. На поведінку цих дітей впливають картини сімейних драм, яких вони не в змозі позбутися, що викликає зниження шкільної успішності, прогулювання занять, втечі з дому, підвищена сексуальна активність, втягнення в наркоманію, антисоціальна поведінка, правопорушення, відмова співпраці з дорослими. Вибуховий та насильницький характер в міжособистісному спілкуванні, насильство та образа улюблених людей.

Фізичні показники. Насильство в сім'ї нерідко призводить до одержання фізичних ушкоджень під час конфліктів, проявів енурезу, порушення сну, головних болів, болів у животі, відставання в розвитку [10, 44].

1.2. Особливості дитячого віку

Порівняльне вивчення статистичних даних з внутрішньо-сімейного насильства показало, що підлітковий віковий період є «віком ризику» у відношенні насильства.

Що ж робить підлітків такими вразливими до негативного поводження?

Підлітковий вік пов'язаний з перебудовою всього організму дитини, зумовленою насамперед статевим дозріванням. Активізація діяльності статевих та інших залоз внутрішньої секреції спричинює інтенсивний фізичний і фізіологічний розвиток.

Прискорюється ріст організму, досягаючи для хлопчиків найвищих показників у 13 років і продовжуючись до 15-17 років. У дівчаток цей процес

розпочинається і закінчується на два роки раніше. Зміцнюється м'язово-скелетна система, зростає фізична сила. Помітною є невідповідність розвитку серця, маси тіла і судинної системи, що не дозволяє постачати потрібної кількості крові до різних Ділянок тіла, зокрема до мозку.

Вага головного мозку наближується до показників дорослої людини. Далі розвиваються специфічно людські ділянки мозку (лобні, частково скроневі і тім'яні), відбувається внутрішньоклітинне вдосконалення кори головного мозку, збагачуються асоціації зв'язки між різними ділянками мозку. Досконалішими стають гальмовні процеси. Інтенсивно розвивається друга сигнальна система. Все це виражається в розумовій активності підлітка, зростанні контрольної діяльності кори великих півкуль стосовно підкірки тощо.

Водночас підлітки підвищено збудливі, їхня поведінка нестійка, імпульсивна, дії часто нестримні, безконтрольні, неадекватні стимулам.

Як зазначалося, специфічне для кожного віку співвідношення внутрішніх процесів розвитку і його зовнішніх умов створює ту соціальну ситуацію, яка й детермінує психічний розвиток дитини. Якою вона є для підлітків?

Ще Л. Виготський наголошував, що основна особливість підліткового віку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, загальноорганічного розвитку та соціального формування. Нині ця суперечність, зумовлена випередженням статевого дозрівання, має особливо гострий характер [5, 121].

Основний зміст та специфіку всіх сторін розвитку (фізичного, розумового, морального, соціального та ін.) у підлітковому віці визначає

перехід від дитинства до дорослості. У всіх напрямках відбувається становлення якісних новоутворень внаслідок перебудови організму, трансформації взаємин з дорослими та однолітками, освоєння нових способів соціальної взаємодії, змісту морально-етичних норм, розвитку самосвідомості, інтересів, пізнавальної та навчальної діяльності.

Серед умов сучасного життя вирізняються такі, що сприяють становленню дорослості підлітків (акселерація фізичного та статевого

дозрівання, інтенсивне спілкування з однолітками, більш рання самостійність через зайнятість батьків, величезний потік різноманітної за змістом інформації тощо), і такі, що гальмують цей процес (зайнятість тільки учінням при відсутності інших серйозних обов'язків, прагнення багатьох батьків надмірно опікуватися дітьми тощо).

Соціальна активність підлітків спрямована на прийняття та засвоєння норм, цінностей і способів, поведінки, характерних для світу дорослих та стосунків між ними.

Ламання старих психологічних структур, характерне для цього віку, призводить до справжнього вибуху непокори, зухвальства та важковихованості (так звана «криза 13 років»).

Основну причину таких бурхливих проявів одні психологи вбачають у тому, що дорослі не змінюють своєї поведінки у відповідь на появу у підлітків прагнення до нових форм взаємин з батьками та вчителями. інші розглядають «кризу 13 років» як пряме відображення процесу статевого дозрівання, мало пов'язане з особливостями виховання, а треті вважають, що така криза взагалі не є обов'язковою, і в багатьох підлітків просто не буває.

Нагадаємо що суть кризи, за Виготським, полягає в глибокій, якісній зміні всього процесу психічного розвитку людини, а не в якихось яскравих зовнішніх вираженнях цієї зміни.

Відповідно до теоретичних уявлень Л. Виготського і Л. Божович, одиницею соціальної ситуації розвитку особистості, де нерозривно пов'язані психічні особливості дитини і соціальне середовище, є переживання, які відображають актуальні потреби дитини і рівень їх задоволення. З огляду на те, що в критичні періоди розвитку змінюються провідні переживання дитини, перебудову системи переживань можна вважати критерієм кризи психічного розвитку. Саме з такою перебудовою ми зустрічаємось у підлітковому віці [5, 37].

Цікаво, що батьки і вчителі суб'єктивно пов'язують труднощі виховання не з кризою як такою і не з докризовим періодом, коли розпочинався і

відбувався процес руйнування старих психологічних структур, а з післякризовим періодом (14-15 років). Тобто для дорослих суб'єктивно найскладнішим є період творення, формування нових і прогресивних психологічних структур. Пов'язано це передусім з неефективністю в нових умовах старих виховних підходів і невмінням знаходити інші, які б більшою мірою відповідали цьому післякризовому періоду.

Найважливішим новоутворенням підліткового віку є становлення самосвідомості. Самосвідомість підлітка характеризується передусім почуттям дорослості.

Однак зводити останнє в основному до бажання наслідувати дорослих, хоч це й справді трапляється у поведінці підлітків, - означає обмежуватись лише зовнішньою стороною явища, не розкриваючи його психологічної сутності. Дорослість суб'єктивно пов'язується підлітком не так з наслідуванням, як з входженням у світ дорослих. Підліток намагається зайняти місце дорослого в системі реальних стосунків між людьми, тому для нього мужність, сміливість., одяг важливі передусім у зв'язку з цією соціальною позицією.

Підліток вимагає визнання своєї самостійності, рівності з дорослими. Хоча реальні фізичні, інтелектуальні й соціальні передумови для цього й відсутні. Лише в спеціально організованій діяльності можна створювати ситуації, в яких взаємостосунки з дорослими (та й однолітками) відповідали б домаганням і потребам підлітків. Провідною діяльністю в цей період стає інтимно-особистісне спілкування.

Отже, підлітковий період – це період переходу від дитинства до дорослості, усвідомлення себе як дорослої особи, появи прагнення бути і вважатись дорослим, переорієнтації цінностей, характерних для дітей, на цінності світу дорослих.

Поява відсуття дорослості як специфічного новоутворення самосвідомості є структурним центром особистості підлітка, тією її якістю, в якістю відображається нова життєва позиція в ставленні до себе, людей і світу в цілому. Саме воно визначає спрямованість і зміст активності підлітка, його

нові прагнення, бажання, переживання й афектні реакції.

Складність полягає в тому, що підлітки, прагнучи визнання власної дорослості з боку оточуючих, ще не відчують себе (а тим більше, ще не є) дорослими повною мірою, по-справжньому. Однак саме це відчуття є тим новим, прогресивним в особистості, що обов'язково розвиватиметься, і саме на нього слід спиратись у педагогічній практиці.

Кардинальні зміни в структурі особистості підлітка зумовлюють його особливу чутливість до засвоєння норм, цінностей та способів поведінки, притаманних світу дорослих. По-суті, йдеться про переорієнтацію з норм і цінностей дитячого світу та інші, дорослі, про вироблення особистісних утворень, які відіграють особливу і вирішальну роль в оволодінні дитиною соціальною ситуацією дорослого [15, 87].

Зростає прагнення підлітка бути самостійним, зумовлене всім ходом психічного розвитку, набути життєвим досвідом і змінами в організмі, зумовленими його дозріванням. Одночасно підлітки гостро потребують доброзичливої і тактовної підтримки з боку дорослих, яка б допомогла здійснювати їхні прагнення до самостійності.

Помітно відрізняються прояви прагнення до самостійності в молодших і старших підлітків. Так, у поведінці перших ще переважають дитячі риси їх, цікавить передусім зовнішній бік життя дорослих, те враження, яке їхні вчинки справляють на інших. Проте самі вчинки часто бувають імпульсивними і безконтрольними.

Молодші підлітки ще недостатньо усвідомлюють власні дії, не прагнуть до самоаналізу, а, отже, часто не визнають очевидної провини, намагаючись будь-що виправдатись. Проблема полягає в тому, що їм вкрай важко прилюдно визнати свою провину, оскільки це рівноцінно руйнуванню підвалин власної особистості. Водночас вони, як правило, розуміють і глибоко переживають ситуацію.

Ставлення старших підлітків до своїх вчинків набагато свідоміше, Вони вже схильні до самоаналізу хоч ще не завжди здатні спарвитися з ним. їх вже

цікавить не лише зовнішній бік життя дорослих, а й їхній внутрішній світ, духовні якості.

Розвиваються специфічні особливості самосвідомості, які проявляються в самооцінці підлітка, в його оцінці ефективності різних видів своєї діяльності та своїх стосунків з дорослими й однолітками. Механізмом розвитку самосвідомості є рефлексія.

Самооцінка в цьому віці набуває не меншого значення, ніж оцінки дорослих, перетворюючись у надзвичайно важливий мотив поведінки, Переважна орієнтація підлітка на самооцінку пов'язана передусім з його прагненням до самостійності та незалежності, із самоповагою, вимогливістю до себе.

Вже починаючи з шостого класу інтенсивно розвивається особистісна та міжособова рефлексія, підлітки починають вбачати причини своїх конфліктів або, навпаки, успіхів у спілкуванні з товаришами в особливостях власної особистості.

Характерно для молодшого школяра рівновага позитивних і негативних самооцінок змінюється на різке невдоволення собою, яке поширюється як на навчальну діяльність, так і на свою систему взаємин з оточуючими. Можна говорити про своєрідну кризу самооцінки, більшою мірою притаманну хлопчикам, ніж дівчаткам [16, 36].

Виникає інтерес до себе й до інших людей, прагнення зрозуміти особливості людини та її взаємостосунки з іншими людьми, мотиви її вчинків і переживання. Яскраво виражена установка на порівняння себе з іншими. Особливо це стосується вчинків, адже саме в них виражається ставлення людини до чогось або до когось.

Розміркування підлітка про себе, про своє життя не абстрактні, як це характерно для ранньої юності, а стосуються передусім того, що відбувається з ним, з іншими людьми, його стосунків з ними, життєвих планів тощо.

Підліток оцінює власні вчинки, прагнучи осмислити їх наслідки в майбутньому. Він намагається зрозуміти свої особливості, хоче знати власні

вади, що зумовлено потребою правильно будувати взаємини з дорослими і однолітками, бути на висоті вимог як інших людей, так і своїх власних.

Останнє зумовлює домінуючу орієнтацію підлітка на позитивне в іншій людині (точніше, на те, що він вважає за таке), готовність брати з неї приклад. Орієнтація на певні зразки багато в чому визначає зміст нової системи життєвих цінностей та загальну спрямованість у формуванні особистості підлітка.

Так, привабливими в цьому віці можуть стати зовнішні ознаки дорослості, в яких передусім вбачаються характерні ознаки і переваги цього статусу (паління, випивання, наслідування дорослої моди в одязі, косметиці, формах відпочинку, флірті тощо). Для підлітків освоєння їх часто ототожнюється з утвердженням і демонстрацією власної дорослості найлегшим шляхом – через наслідування.

Поступово розширюються і поглиблюються уявлення підлітків про себе, зростає самостійність їхніх суджень з цього приводу. Однак інших людей підлітки поки що оцінюють повніше і правильніше, ніж себе. Особливо це стосується тих, з ким у них склалися близькі стосунки.

Підлітки відкриті для спілкування як з однолітками, так і дорослими. Їх замкнутість зумовлена відчуттям, що їх не розуміють, переживанням несправедливості чи неповаги до себе.

У цьому віці особливо яскраво виражена залежність від того, що про тебе говорять і як до тебе ставляться. Підлітки намагаються відкрити себе з кращого боку, заслужити схвальних відгуків від інших, особливо тих, чия думка для них важлива. Страх показати своє незнання або невміння може бути причиною надмірної сором'язливості та невпевненості в собі, набувати хворобливого характеру. Все часто маскується напускною розв'язністю, бравадою і грубістю, аби приховати внутрішню невпевненість.

Цей вік характеризується емоційною нестабільністю та імпульсивністю поведінки. Підлітки часто спочатку роблять, а вже потім думають про зроблене, хоч і усвідомлюють при цьому, що слід було б вчинити навпаки.

Помітного розвитку набувають вольові якості – наполегливість. Впертість у досягненні мети, вміння долати перешкоди і труднощі тощо.

Підлітки, на відміну від молодших школярів, спроможні не тільки на окремі вольові дії, а й на вольову діяльність. Вони вже в змозі самі поставити перед собою мету та спланувати її досягнення.

Недостатність волі полягає передусім у тому, що, проявляючи величезну наполегливість в одному виді діяльності, підлітки можуть не виявити її в інших видах.

Бурхливо розвивається емоційна сфера. Раптово можуть змінюватися емоційні стани підлітка, з різкими переходами від надмірної рухливості до спокою, від піднесення до байдужості.

Підвищена емоційність підлітків зумовлена статевим дозріванням та нерівноваженістю процесів збудження і гальмування, з явною перевагою перших. Їх підвищена збудливість пояснює схильність до афектів – різних виявів радості, гніву, невдоволення та ін.

Переживання набувають дедалі більшої стійкості. У підлітковому віці відбувається подальший розвиток почуттів як узагальнених і відносно стійких переживань (інтелектуальних, моральних, естетичних та ін.). Почуття стають тривалішими і стійкішими, що зумовлює посилення їх впливу на всі сторони життя підлітків.

Інтенсивно формуються моральні почуття, завдяки чому засвоєвані підлітками норми поведінки можуть ставати ефективним поштовхом до дій. У підлітковому віці поступово відбувається перехід від ситуаційного проживання краси явищ, природи, музичних і літературних творів, творів живопису до стійких естетичних почуттів, які є наслідком систематичного виховання.

Аналіз змісту та динаміки переживань підлітків упродовж цього вікового періоду свідчить, що і для молодших, і особливо для старших підлітків негативні переживання пов'язані з пізнанням самого себе. Причому з віком число таких переживань, пов'язаних із знаходженням у собі нових негативних рис і якостей, зростає.

Є всі підстави вважати, що зумовлено це не стільки віковими особливостями, скільки результатом інтеріоризації, засвоєння підлітками тих уявлень і оцінок, які дають їм інші люди, передусім батьки та вчителі. А висловлювання дорослих про позитивні сторони підлітків, як правило, дуже скупі, мають вкрай абстрактний характер і не міняються з віком; судження про вади, навпаки, гранично конкретні, різноманітні, міняються з віком. Саме вони максимально впливають на процес особистісного самовизначення Підлітків, хоч у психології показано, наскільки важливо в становленні особистісної самоідентичності спиратись на позитивні сторони свого «Я».

Переживання підлітків, пов'язані з самореалізацією, з активною роботою щодо розвитку власної особистості, як правило, мають позитивний характер.

Характеризуючи інтереси підлітка, зазначимо передусім, що порівняно з молодшим шкільним віком вони набувають більшої цілеспрямованості, активності та глибини. З другого боку, інтереси ще багато в чому зберігають свою мінливість і лише у старших підлітків набувають певної стійкості. Саме в цьому віці розпочинається формування домінуючої спрямованості пізнавальних та інших інтересів особистості.

Нерідко вже можна спостерігати і визначення професійних намірів, яке супроводжується серйозними зусиллями щодо підготовки себе до омріяного майбутнього. Чим визначеніші та стійкіші професійні наміри, тим диференційованіше його ставлення до навчальних предметів (останні чітко розрізняються як «потрібні» та «непотрібні»).

Самостійна діяльність таких підлітків дедалі бшьше набуває характеру самоосвіти у певному напрямку і з чіткою метою – оволодіти знаннями, необхідними для майбутньої професійної діяльності [41, 106].

Підлітковий вік – дуже важливий період у розвитку ідеалів особистості. Якщо для молодших підлітків такими ідеалами є образи конкретних людей, то у старших підлітків вони набувають синтетичного характеру, базуючись на узагальненні уявлень про людей, якості яких їм імпонують. Ідеали стають взірцем для наслідування, правилом, згідно з яким намагаються діяти підлітки.

Таким чином, ймовірно, можна говорити про «сензитивних до насильства» періодах у житті дитини, коли анатомно-фізіологічні, гормональні, емоційно-особистісні та психосексуальні зміни роблять жертву більш травматизованою. Цей період є небезпечним у відношенні як сексуального насильства, так і жорстокого поводження з дитиною, Тілесних покарань, психологічного насильства. Змінений фізичний вигляд та поведінка дитини не тільки стає провокуючими для потенціального насильника, але й викликає у батьків прагнення негайно виправити неслухняне чадо, актуалізуючи ті чи інші виховні установки.

Інші вікові періоди за статистикою є менш небезпечними для безпосереднього насильства. Однак прояви так званого токсичного батьківського поводження можливі в будь-якому віці.

Отже, ситуація насильства навряд чи є випадковою для жертви. імовірніше, що вона виявиться підготовленою усим попереднім життям дитини та перш за все - історією її взаємовідносинами з батьками.

Жодна ексквизитна форма насильства не ізольована від тих видів психологічної шкоди, які вчиняє патогенне відношення батьків. [13, 72].

1.3. Соціально-педагогічні аспекти жорсткого ставлення до дітей у сім'ї

Сьогодні можна визнати далеку безграмотність батьків відносно психології дітей різних вікових категорій. Кожна дитина переживає певні стадії формування своєї індивідуальності та самовираження, що пов'язані зі зміною поведінки та ставлення до життя. Часто замість допомоги у критичні періоди, коли більш за все необхідні підтримка та розуміння близьких людей, дитина стикається лише з недоброзичливістю з боку батьків, що травмує її психіку і відвертає від сім'ї.

При народженні малюка, як правило, подружжя хоче знати, як його

годувати, одягати, але питання спілкування з дитиною залишаються осторонь. А чим доросліша дитина, тим більше проблем виникає як у батьків, так і у самої дитини щодо спілкування, бо мало хто з дорослих знає психологічні особливості відповідних дитячих вікових категорій. Як наслідок, виникають конфлікти, непорозуміння між поколіннями, що з часом іноді переростають у драматичні ситуації.

Для дитини покарання, як правило, зв'язано із заборонами – не роби цього, не роби того. Але рідко покарання підказує що і як можна й треба робити. У відповідь на заборони народжується бездіяльність – поступово уся гама можливих вчинків оголошується небажаною, а всяка вільність санкціонується. А як відомо, тільки дія виховує і тільки через неї, тільки у «рухах», а не у покірливому стані засвоюються повчання та вимоги дорослих.

Заборони та покарання часто є наслідком батьківських суперечних претензій до дитячої поведінки. Природа цих суперечностей частіше всього у зіткненні власних батьківських поглядів. Потерпілим стає підліток. Діти-актори з інстинктом самозахисту. Вони ще не пристосувалися до хитрощів та потребам дорослого світу, вони для них більшою мірою не зрозумілі. Більш того, їх життя ускладнюється суперечностями вимог. Одні кажуть, що у піску гратися можна, але не можна викапувати квіти та ломати корінці, інші зовсім забороняють возитися у землі. Як же бути? Адже дев'ять відомих заповідей висічені не на кожному камінці. Та й тлумачать їх часом дуже по-різному, та діти цілком залежать від примхів тих, хто їх народив, хто їх годує, одягає та тероризує.

Інколи покарання мають на меті лишити провинного якого-небудь задоволення – кіно, телебачення, гри, прогулянок, гостей, нарешті, купівлі колись обіцяної речі. Так батьки тільки штучно поляризують покарання та заохочення. На практиці ж покаранням батьки нічого не добиваються. Хоча у підбірці покарань батьки завжди винахідливіші та кмітливіші, ніж у заохочуваннях. Та звичайно ж батьки рідко відверті один з одним з проводу покарання дітей, але не пропустять випадку докладніше описати зусилля у

заохочуванні.

За допомогою покарань батьки не обгороджують дитину від майбутніх помилок, але цілком застраховують себе від самообвинувачення, що вони «своєчасно» не відреагували. Це частина індульгенції, за допомогою якої завтра або колись пізніше батьки спробують для себе виправдитися: «Зробив все, що зміг!». Але вони не запобігають провини, не відкладають її, не роблять неможливою. Батьки поставлені перед тим, що сталося й діють постфактум, забуваючи, що від повторення проступку охороняє не думка про «зовнішне» покарання, а важливість самопокарання.

Таким чином, тим, які покарання обирають., як їх дозують, якими з них частіше користуються, інші батьки не тільки демонструють свою «модель виховання», але й своє власне виховання.

У покаранні батьки проявляють свою байдужість, так як реагують лише на форму, а не на зміст провини; цікавить перш за все всього розмір того, що сталося, а не причини вчинку; хвилює більш громадський резонанс («що подумують та скажуть люди»), чим власна думка – чи залишився хоча б який-небудь слід у дитячій свідомості та чи не є досконале провісник чогось більш істотне?

Як правило, головне виправдання, яким батьки намагаються пояснити, чому вони були «змушені» застосовувати те чи інше покарання, звучить цілком благоприсойно, благородно, для перевиховання дитини. З тієї ж мети були

Створені у життя дитячі кімнати міліції, центри з виховної роботи за місцем проживання та інше. Іншими словами, ставлять надійні сіті, які пропускають сміття, відділяють та підіймають все непотрібне, порочне, сигналізують та підіймають на сполох відповідальність, що заснула, та пильність громадськості. Так з успіхом відгороджуються від того, що заважає і що постійно напам'ятовує про слабкості і як вихователів, і як людей взагалі [8, 62].

Існують правила ефективного покарання.

Перше: карати треба тільки за суттєві похибки та помилки.

Друге: караючи, необхідно давати дитині можливість вибору альтернативної (правильної) поведінки.

Трете: не можна карати дитину відразу за всі похибки та помилки - вона просто не зрозуміє за що її карають.

Четверте: необхідно завжди докладніше пояснювати причини покарання.

П'яте: карати не можна дуже часто (до покарань звикають).

Шосте: карати необхідно не всю особистість («Ти взагалі зіпсована дитина!»), а конкретний проступок.

Сьоме: при колективному «гріху» необхідно визначити провину кожного та відповідно «віддати по заслугі».

Восьме: будь-які позитивні зміни після покарання треба негайно заохочувати.

І останнє. Чим доросліша дитина, тим сильніше у неї потреба відчувати, що її люблять; їй хочеться радіти тому, що вона така гарна. Тому дуже важливо продуманно говорити зі своєю дитиною про майбутнє покарання [27, 9].

Та ще кілька штрихів до проблеми покарання - вже про приватні моменти всіх видів покарання. Караючи позбавленням батьківської любові, необхідно підкреслювати та доводити до дитини, що любов ще все рівно залишається.

Використовуючи покарання позбавленням чогось приємного, необхідно завжди пам'ятати, що у список цього самого приємного ні у якому разі не можна включати життєво необхідне дитині. Що торкається покарання загрозою болі, то його краще всього зовсім не використовувати. Перш за все тому, що воно надто неефективне для формування у дитині свідомого контролю своїх дій - при відсутності батьків або ремінця вона легко согрешистане. Це дуже погано відбивається на свідомості дитини та може призвести до втрати її любові до батьків [14, 114].

Тепер розглянемо інший бік цієї проблеми. Добробут визначає соціально-психологічний клімат у родині, її виховні можливості. Складне чи нестійке матеріальне становище переживає більшість сімей. Наявність дітей у сім'ї які потребують додаткових матеріальних, часових та інших витрат, стає свого роду

психотравмуючим чинником. Постійне психологічне ненавантаження дорослих через неможливість забезпечити нормальне життя родини призводить до депресій, емоційних зривів, що передусім відбивається на дітях як найбільш незахищених і підлеглих членах сім'ї. І навіть у випадках, коли відсутні фізичні покарання та образи, байдуже ставлення батьків позначається на формуванні особистості дитини, породжує психологічні стреси, відчуття непотребності, замкненість у спілкуванні.

Працюючі батьки мало часу бувають вдома, жінка мало опікується домашнім затишком, не встигаючи поєднувати суспільні й домашні обов'язки, жертвуючи при цьому останніми. Таким чином, господарсько-економічна функція сучасної сім'ї здебільшого входить в конфлікт з виховною функцією.

До останнього часу проблема порушення прав дітей в сім'ї не розглядалася, тому що донедавна наше суспільство характеризувалося як таке, де відсутнє принизливе ставлення до підростаючого покоління. Але сьогодні проблема насильства над дітьми досить загострилася. Масове безробіття, зростання дороговизни, страх перед завтришнім днем призводять до того, що дітей сприймають як тягар. Тяжке матеріальне становище певної категорії сімей доводить батьків до відчаю, і позначається це на дітях.

Феномен порушення прав дитини значною мірою спричинений умовами сімейного середовища, структурою сім'ї стосунками між чоловіком і жінкою, між дитиною та батьками тощо.

Є певні сім'ї які, здавалося б, цілком благополучні, але це тільки зовні. З. Зайцева [9, 63] вважає сім'ї які повністю або частково втратили свої виховні можливості, неблагополучними. Переважно це сім'ї де ознаки неблагополуччя мають стійкий, тривалий характер. До них, зокрема, належать родини, де батьки пиячуть, аморально поведуться, у них низькі матеріально-культурний та освітній рівні, погані життєві умови та недостатнє матеріальне забезпечення, спостерігається конфліктність у взаєминах між членами родини. Це родини, де немає взаємоповаги між членами, сім'ї, які якщо не вороги, то ставляться один до одного принаймі недоброзичливо. В. Кондрашенко [9, 65], класифікуючи

неблагополучні сім'ї, називає цей тип сімей реґедним або «псевдосолідарним». Так, переважно, неправильно виховують дітей, що і визначає неблагополуччя даної сім'ї. Порушення нормальних взаємин і спілкування між батьками і дітьми (ворожнеча, недовіра, конфліктність, байдужість) негативно позначається на формуванні особистості дитини, й моральному розвитку.

У деяких сім'ях батьки, по суті, байдуже ставляться до виховання, не вважають за потрібне контролювати навчання та поведінку дитини або здійснюють такий контроль у формі повчань, погроз, докорів. іноді таке ставлення спричинене надмірною зайнятістю батьків на роботі або власними справами дорослих.

У інших сім'ях контроль батьків має однобічний характер: вони цікавляться лише успішністю дітей. Питання морального виховання, поведінки дітей, взаємин із товаришами таких батьків не хвилюють.

Методами неправильного виховання дітей у сім'ї що породжують конфліктні ситуації у відносинах між її членами, а також фізичне та психологічне насильство над дітьми, педагоги вважають такі.

Гіперпротекція – дріб'язкова опіка, жорстокий контроль, нав'язування батьками власної волі. Таке ставлення до дітей буває явним або прихованим, але наслідок однаковий. Постійна опіка, неможливість дитини змалку виявляти самостійність, відмежування дитини від життєвих труднощів та негараздів позбавляють її ініціативності, вміння орієнтуватися у життєвих обставинах, відстоювати свої життєві принципи, тобто поведінка батьків формує споживацьке ставлення до життя.

При такому вихованні людина виростає в'ялою, повністю непристосованою до життя. Як правило, подібні люди схильні до асоціальної поведінки, соціально пасивні. Особливо це стосується представників чоловічої статі. Соціально-психологічні витоки непристасованості сучасних чоловіків до життя коріняться на хибному ставленні до них у дитинстві, що повністю стримує власну ініціативу та схильність дитини до самостійних рішень, натомість – нав'язується вже готова конструкція взаємовідносин з оточуючим

світом.

У сім'ях, де переважають надмірна суворість до дитини, антипедагогічні методи виховання (постійні лайки, заборони, фізичні покарання), руйнуються основи родинного виховання. Невиправдана вимогливість та жстокість батьків, їхня невитраманість, грубість, роздратованість, рукоприкладство перешкоджають засвоєнню дітьми позитивних моральних норм і у взаєминах дітей з батьками виникають ворожнеча, страх, відсутність. Діти у таких сім'ях виростають невпевненими у собі, мекливими, замкненими, злими, надміру збудливими, у деяких випадках агресивними.

Як один з чинників негативного впливу на дитину слід визначити сім'ї де існує лідер, якому підкоряються всі члени сім'ї. За зовнішнім благополуччям стасунків між її членами приховуються прагнення людської гідності, психологічний тиск з боку дорослого, постійний жосткий контроль за вчинками дітей, що, в свою чергу, відбивається на формуванні світогляду та життєвих орієнтирів дитини.

Гіпоопіка – відсутність уваги, інтересів до занять та переживань Підлітка. Відсутність у сім'ї уваги до морального світу дитини, суворість та сухість виховання, що спрямовано на формуванні моральної відповідальності дитини за свої вчинки, як правило, зовні дає непогані результати. Дитина, від якої постійно вимогають добре вчитися, не викликає нарекань у сім'ї але потім вона страждає психічними розладами нервової системи, почуваються нікому непотрібною, зайвою у сім'ї. Таке ставлення з боку дорослих буває явним або прихованим, але діти усе-такі відчувають його на собі, і вони реагують на це по-різному: замикаються у собі, намагаються викликати до себе співчуття, привернути до себе увагу (коли добрим навчанням, коли хуліганством).

У деяких сім'ях батьки подібним ставленням до дитини намагаються втілити у життя власні надії та сподівання, яких самі не змогли здійснити. У таких випадках виникають умови жорстоких взаємостосунків - батьки вимагають більших результатів, ніж може досягнути дитина.

До уваги не беруться можливості самої дитини, її індивідуальність, мета виховання враховує тільки власні бажання та сподібання дорослих. Як наслідок, через неможливість досягти поставленої мети, дитина часто хворіє, впадає в депресивний стан, можливі психологічні зриви.

Родини з низьким морально-культурним, освітнім рівнем батьків, у поведінці яких спостерігається відхилення від культурних і моральних вимог суспільства, обмеженість духовного світу, виховують у дитини спотворені погляди, звички, переконання. В таких родинах діти не набувають необхідних соціально-етичних знань, умінь і навичок поведінки, а це створює конфліктність у стосунках з дорослими, однолітками, ускладнює процес навчання й виховання у школі.

Вищенаведені підходи до виховання дітей, навіть коли вони не пов'язані з фізичними покараннями та образами, можна розглядати і психічне насильство, що негативно відбивається на формуванні особистості дитини та її емоційних переживаннях, становленні її світогляду.

Внаслідок неправильного розвитку стосунків у сім'ї, дефектів сімейного виховання, через нездорові взаємини між батьками дитина засвоює негативні звички поведінки, в неї можуть формуватися спотворені моральні уявлення, а вимушена участь у конфліктах, негативні переживання інколи породжують стресові стани, призводять до неврозів, емоційної нестійкості, замкненості, повільного психічного розвитку. Часто батьки самі не усвідомлюють, як негативно впливають на психіку власних дітей, а неадекватну реакцію стасовно методів виховання пояснюють «важковиховуваністю» дітей, шкідливим впливом вулиці тощо.

Це пояснюється певною необізнаністю батьків з питань виховання підростаючого покоління, нерозумінням і невмінням знайти індивідуальний підхід до кожної окремої конфліктної ситуації, що виникає у сім'ї. Відсутність можливості консультації з подібних питань, неуважне ставлення до власних дітей призводять до того, що відсоток психічних захворювань серед дитячого населення країни невпинно зростає, що, в свою

чергу, через декілька років визначить загальний стан психічного здоров'я населення України.

Зростає кількість сімей, що через скрутне матеріальне становище та низькі моральні норми стають на шлях пияцтва, алкоголізму, жебрацтва. У дітей в таких сім'ях формуються антисуспільні погляди на відносини між людьми, світоглядні позиції, тобто виховується паразитичний, безвідповідальний спосіб життя.

Конфліктна обстановка, характерна для «неблагополучних» сімей, може морально та психічно травмувати дітей, негативно впливати на їх поведінку. Здебільшого саме з таких сімей виходять діти – правопорушники. Малолітній член «неблагополучної сім'ї одночасно виступає як потенціальний правопорушник і як ймовірний потерпілий від злочинних посягань.

Грубість, приниження людської гідності, аморальні вчинки старших у неблагополучних сім'ях, побої та знущання з їх боку роблять дитину більш жорстокою і тим самим сприяють формуванню таких мотивів, як мстивість, злостивість, агресивність, елементів жорстокості та садизму у поведінці.

Таке ж ставлення до дітей спостерігається у сім'ях, де один з батьків душевнохворий або перебуває в депресивному стані. Подібні сім'ї відзначаються ізолюваністю окремих їх членів, що перешкоджає взаєморозумінню, а отже, створюється атмосфера емоційної напруженості та конфліктності. Відсутність духовного контакту між членами сім'ї жорстокість значної мірою негативно впливають на емоційний та психічний стан дітей [6, 53].

Отже, як бачимо, гостро постає необхідність виховання самих батьків стосовно власних дітей. Наше суспільство психологічно не готове прийняти дитину як індивідуальну особу з власним баченням світу та ставленням до нього. Формування таких взаємин - це справа не одного покоління, але розпочинати потрібно зараз, тому що ті відносини, що закладаються у батьківській родині, з часом проєктується на відношення до власних дітей, тобто відбиваються на наступних поколіннях.

1.4. Правові основи захисту дітей від жорсткого ставлення у сім'ї

Забезпечення інтересів дитини є предметом основної турботи її батьків. Батьки не мають права заподіювати шкоду фізичному та психічному здоров'ю дитини, її моральному розвитку, Методи виховання дітей згідно з чинним законодавством України не повинні мати характер потурання, жорсткого ставлення, грубого пригнічення людської гідності.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідується законом. Контроль за умовами виховання і утримання дітей у сім'ї здійснюють органи опіки і піклування, і служби у справах неповнолітніх.

Взаємні права та обов'язки дітей та батьків ґрунтуються на походженні дітей, засвідченому у встановленому законом порядку, згідно із статтею 51 Кодексу про шлюб та сім'ю України. При досягненні дитиною повноліття або у випадку, коли дієздатність особи настає раніше 18 років, припиняються лише ті права батьків, що стосуються захисту прав та інтересів неповнолітніх. Відповідно до статті 60 Кодексу про шлюб та сім'ю України, захист прав та інтересів неповнолітніх дітей покладено на їх батьків, які дають без особливих на те повноважень. У разі одруження повнолітніх вони набувають дієздатності повному обсязі з моменту одруження і здійснюють захист своїх прав самостійно.

Обов'язки батьків та осіб, які їх замінюють, стосовно розвитку та виховання дитини встановлені Законом України «Про освіту». Батьки зобов'язані постійно дбати про фізичне здоров'я, психичний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей; поважати гідність дитини, виховувати працелюбність, почуття доброти, милосердя, шанобливе ставлення до державної і рідної мови, сім'ї, старших за віком, до народних традицій та звичаїв ; виховувати повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського та інших народів, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання та навколишнього природного середовища,

любов до своєї країни, сприяти здобуттю дітьми освіти у навчальних закладах або забезпечувати повноцінну домашню освіту відповідно до вимог щодо її змісту, рівня то обсягу; виховувати повагу до законів, прав, основних свобод людини.

Конвенція ООН про права дитини проголошує право дитини не бути підданим тортурам або іншим жорстоким, нелюдським чи принижуючим гідність видам поведження чи покарання (стаття 37).

Кожен громадянин України має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дітей. При неналежному виконанні батьками (одним з них) обов'язків з виховання або у разі зловживання батьківськими правами діти мають право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органів опіки і піклування.

Органи опіки і піклування перевіряють виконання батьками покладених на них обов'язків з виховання дітей і у разі потреби вживають заходів щодо надання допомоги дітям та їхнього захисту від небезпеки, що загрожує к фізичному чи духовному розвитку.

Батьки або один з них можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо буде встановлено, що вони зловживають своїми батьківськими обов'язками, жорстоко поведуться з дітьми, шкідливо впливають на дітей своєю аморальною, антигромадською поведінкою, а також, якщо батьки є хронічними алкоголіками або наркоманами. Позбавлення батьківських прав провадиться тільки в судовому порядку.

У виняткових випадках при безпосередній загрозі життю або здоров'ю дитини орган опіки і піклування вправі прийняти рішення про негайне відібрання дитини у батьків або інших осіб, на вихованні яких вона фактично перебуває.

Якщо суд під час розгляду справи про позбавлення батьківських прав виявить у діях батьків або одного з них ознаки злочину, він повідомляє про це

прокурора або порушує кримінальну справу.

Кримінальний кодекс України встановлює кримінальну відповідальність за нанесення умисних тяжких тілесних ушкоджень, вчинених способом, що має характер катування або мордування, чи коли це сталося внаслідок систематичних, хоча б й не тяжких тілесних ушкоджень, а також умисне нанесення удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю.

Карається позбавленням волі використання неповнолітніх з метою паразитичного існування [6, 47].

Значне поліпшення ситуації із забезпеченням прав дітей в Україні можливе лише за умов стабілізації економічної ситуації, позитивних зрушень у соціальній сфері, зміцнення правової та матеріально-технічної бази дитячих закладів, впровадження в життя вимог і принципів, передбачених Конвенцією ООН про права дитини, та координації зусиль усіх зацікавлених Міністерств і відомств на розв'язання найважливіших проблем стосовно дітей.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З КОРЕКЦІЇ ЖОРСТКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ У СІМ'Ї

2.1. Соціально-педагогічна та профілактична робота з проблемною сім'єю

Зважаючи на те, що негативне поводження несе за собою значні наслідки у подальшому розвитку дитини, соціальний працівник повинен запобігати насильству над дитиною у сім'ї, шляхом роботи з сім'єю за певною програмою в разі виявленості ознак жорстокості над дитиною. Діяльність соціального працівника з сім'єю включає два основні елементи соціально-педагогічної роботи: освітній та психологічний.

Освітній елемент включає в себе два напрямки діяльності соціального працівника чи педагога: допомога у навчанні та у вихованні.

Допомога у навчанні спрямована на запобігання проблем, які виникають у сім'ї та формування педагогічної культури батьків.

Як ми вже визначили, до найбільш типових помилок у вихованні відносяться:

- сліпа любов до дитини;
- надмірна суворість;
- відсутність педагогічного такту у взаємовідносинах з дитиною;
- застосування фізичних покарань.

Тому діяльність соціального працівника передбачає навчання батьків за такими питаннями:

- а) заохочення та покарання у вихованні дітей у сім'ї;
- б) найбільш поширені помилки батьків у вихованні дітей.

Допомога у вихованні проводиться соціальним працівником чи педагогом, в першу чергу, з батьками - шляхом їх консультування.

Психологічний елемент соціально-педагогічної допомоги включає корекцію міжособистісних відносин, яка відбувається тоді, коли в сім'ї існує саме психічне насильство над дитиною, що призводить до порушень її нервового, психічного та фізичного стану.

Соціальний працівник повинен так скоректувати відносини у сім'ї, щоб всі необхідні міри для забезпечення встановленого порядку та дисципліни в сім'ї підтримувалися за допомогою методів, які будуються на пошані людської гідності дитини відповідно Конвенції про права дитини.

Соціальний працівник у роботі з сім'єю виступає у трьох основних ролях:

Порадник – інформує сім'ю про важливість та можливості взаємодії батьків та дітей у сім'ї, розповідає про розвиток дитини, дає педагогічні поради з виховання дітей.

Консультант – консультує з питань сімейного законодавства, інформує про існуючі методи виховання, орієнтованих на конкретну сім'ю, пояснює батькам способи створювання умов, необхідних для нормального розвитку та виховання дитини.

Захисник – захищає права дитини у випадку, коли доводиться зустрічати жорстоке відношення до дітей та проблеми невлаштування побуту, відсутність уваги, людського відношення батьків до дітей, які з цієї проблеми виходять.

Ми пропонуємо програму роботи з сім'єю, де жорстоко ставляться до дитини, яка може застосовуватися у психолого-медико-соціальному центрі. Специфіка цієї програми полягає в тому, що вона спрямована на позитивну зміну середовища, в якій розвивається дитина: на виявлення випадків фізичного та емоційного насильства з боку осіб, які відповідають за її виховання, - вчителів та батьків, – та формування у них мотивації до змін, надавати їм допомогу в цьому.

Дитина також одержує допомогу згідно з цією програмою. Психічні травми, спричинені жорстоким ставленням з боку батьків, призводять до серйозних пошкоджень. Дитина може прийняти на себе роль «вічної жертви»,

знов і знов потрапляючи у випадки насильства, або сама стати агресором, збільшуючи загальний рівень жорстокості в суспільстві. Тому здійснюється психологічна робота з ресоціалізації дитини: зживання наслідків травматичної події, розширення ролевого репертуару, формування комунікативних та інших соціальних навичок.

Важлива особливість концепції допомоги жертвам насильства може бути сформульована таким чином: «Не звинувачувати, а допомогти змінитися».

Насильство є циклічний процес, всі учасники якого – жертви у теперішньому та минулому». Такий підхід дозволяє працювати недирективними методами, формуючи мотивацію.

Ні законодавство, ні громадська думка не забезпечують повною мірою захисту дітей від фізичної та, особливо, психологічної шкоди з боку дорослих. Батьки часто не усвідомлюють жорстокого ставлення до дитини. Все це робить імперативні діяння малоефективними, а пряму агітацію – безадресною та ставить на перше місце завдання усвідомлення проблеми як особами, які затягненні в насильство, так і громадськістю.

Проблема розглядається як внутрішньо-особистісна проблема дитини, дорослого, як групова дисфункція, відсутність навиків конструктивної взаємодії з людьми.

Робота виконується командою фахівців різних напрямків, що оточують різні боки проблеми з притягненням за можливістю соціальних робітників школи.

Робота з батьками з приводу жорстокого ставлення до дітей. Батьки звертаються до Центру зовсім не з проблемами своєї поведінки щодо відношення до дітей та бажання змінитися, а зі скаргами на дитину. Як було відмічено вище, дитина, яка піддається моральному та фізичному насильству, може вести себе як агресор (транслуючи жорстокість, звернену на неї) у відношенні до інших людей або як жертва, «притягуючи» жорстоке ставлення однолітків та вчителів. Саме ці прояви і є змістом скарги батьків, які звернулися до

Центру.

Вивчення дитячого досвіду цих батьків показує, що як правило, серйозні проблеми були наявні у їх власному дитинстві. Вони також зазнавали морального та фізичного насильства з боку своїх батьків та у спілкуванні зі своєю дитиною знов і знов відтворюють ситуацію свого дитинства, не в змозі розлучитися з нею.

Друга особливість цих батьків є прямим наслідком попереднього. Вони не вміють бути «добрими батьками», тобто не розуміють своїх дітей, емоційно відсторонені від них, не знають, як висловлювати позитивні почуття та мають бідний репертуар поведінки.

Третя особливість – у них відсутні позитивні цілі виховання дитини їх дії не послідовні, хаотичні. Таким чином, у сім'ї присутній цілий набір порушень, з якими необхідно працювати для припинення насильства: травматичний досвід батьків в дитинстві і відсутність чітких цілей як у вихованні дітей, так і у відношенні до себе, переважання деструктивних паттернів спілкування у сім'ї, відсутність навиків конструктивної взаємодії; внутрішньо-особистісні порушення у дитині. Схема роботи з сім'єю:

1. Сім'я може звернутися до Центру сама з приводу навчальних проблем дитини або направлена туди соціальними робітниками школи, муніципалітету, які мають підозру фактів жорстокого ставлення до дитини. Як правило, батьки, яких муніципальний відділ охорони прав дитини намагається зобов'язати з'явитися туди з приводу нехтування батьківськими обов'язками, не приходять до соціального робітника Центру. Тому робота з такою сім'єю іноді починається з наради між соціальними робітниками школи, де навчається дитина, або муніципалітету та соціальним педагогом Центру; на нараді аналізується наявна інформація про дитину та сім'ю та виробляється формулювання проблеми, для того, щоб надати сім'ї мотивацію для початку роботи.

2. Первинне приймання соціальним працівником чи педагогом Центру. Збір інформації, прояснення ситуації у сім'ї. Формулювання у батьків

первинної мотивації для психологічних змін, довгострокової роботи з консультантами, психологічна підтримка дитини.

3. Нарада фахівців Центру та школи. Виробка загальної стратегії, програми роботи з сім'єю.

4. Індивідуальна психотерапія дитини. Проробка травматичних переживань, робота з посттравматичними розладами, формулювання позитивної Я-концепції; корекція емоційної та потребно-емоційній сфер.

5. Індивідуальна психотерапія батьків. Проробка травматичних дитячих вражень, формулювання позитивної Я-концепції.

6. Групова психотерапія батьків. Формулювання позитивних цілей.

7. Тренінги з дітьми. Подальша емоційна корекція. Формулювання соціальних навиків, розвиток сфери самоконтролю та вольової регуляції поведінки.

8. Тренінг для батьків. Навчання навичкам конструктивної взаємодії з дітьми.

Влаштовуються наради фахівців Центру з притягненням соціальних працівників школи або муніципалітету для відслідкування динаміки змін та підтримки дитини у його реальній малій групі. Робота з такою сім'єю є довгостроковим процесом, стійкі зміни формуються за півтора-два роки роботи. Після цього періоду сім'ї вдається мобілізувати власні ресурси та досягти позитивних змін.

Критерії оцінки ефективності проведеної роботи.

1. Порівняння даних психодіагностичного обстеження дитини до, та після роботи: а) наявність адекватної самооцінки; б) зниження рівня занепокоєння; в) поліпшення соціометричного статусу.

2. Порівняння даних психодіагностичного обстежування відношень Між дитиною та батьками до, та після роботи: а) зменшення ступеня знедолення (за опитувальником батьківського відношення – ОБВ); б) зменшення частки патологічних факторів, таких як несформульованність батьківських почуттів, неприйняття, непослідовність вимог тощо.

3. Експертні оцінки: а) оцінка батьками та педагогами змін у поведінці та настрої дитини, його адаптивних можливостей; б) оцінка членами сім'ї своїх досягнень та змін, які виникли як наслідок проходження тренінгів та консультування.

Проблема жорстокого ставлення до дітей в сім'ї має багатомірну природу. Це обумовлює необхідність такого ж багатомірного, комплексного підходу до її вирішення. Джерела до ефективності комплексної допомоги сім'ї лежить у координації зусиль, яку доцільно доручати соціальній службі [32, 118]. Неможна забувати, що досліджуючи кожний окремий випадок, ми зіштовхуємося з суперечністю між правом сім'ї на недоторканість приватного життя. Необхідно фокусувати увагу не на розслідуванні, а на допомозі дитині.

Важливою частиною профілактики насильства в сім'ї є робота з громадською свідомістю – як у грут батьків, так і серед професіоналів, зв'язаних з вихованням дітей. Суттєву допомогу дітям, які потерпають від батьківської жорстокості, могло б подати створення безкоштовних «гарячих ліній». Такі телефони довіри існують практично у будь-якій розвиненій країні, Послуги надаються спеціально підготовленими співробітниками – психологами та соціальними педагогами.

Таким чином, ми визначили, що соціальний працівник при допомозі сім'ям, де жорстоко ставляться до дитини, виступає у трьох ролях: порадирика, захисника та консультанта. А робота соціального педагога з такою сім'єю проходить в двох напрямках: освітня допомога та психологічна. Також пропонується програма роботи з такою сім'єю, яка може застосовуватися у психолого-медико-соціальному центрі. Ця програма спрямована на виявлення випадів фізичного та емоційного насильства з боку батьків та формування у них мотива до змін, а також згідно з цією програмою надається допомога дитині.

2.2. Психологічні заходи у корекційній роботі соціального працівника з проблеми жорсткого ставлення до дітей у сім'ї

Ставлення до дітей є певним показником духовного розвитку та соціальної зрілості суспільства. Тому негативізм стосовно дітей у сім'ї працює не на користь того суспільства, де існує дана проблема.

Соціальними трансформаціями останніх років є збільшення переважної частини сімей, зростання виробничої та побутової зайнятості дорослих членів сім'ї, тимчасове безробіття деяких батьків при зміні професії чи місця роботи. Наслідок усього зростання конфліктності у взаєминах, жорстокість у ставленні до дітей. У Конвенції про права дитини передбачено заходи щодо захисту прав дітей у найрізноманітніших ситуаціях, зокрема від економічної, сексуальної, інших форм експлуатації та фізичного насилля. Але при всій значущості ратифікації Конвенції про права дитини для утвердження позитивного та гуманного ставлення до дітей – це лише перший крок, і набагато складнішим є формування механізмів реалізації положень Конвенції.

Згідно з медіко-соціальною моделлю жорстокість у ставленні до дітей розглядається як результат дисфункції сім'ї тому важливим завданням є здійснення допомоги щодо нормалізації стосунків між самими батьками та між батьками і дітьми. З цією метою за кордоном, а нині і у нас, починають діяти різноманітні державні, громадські організації та установи, що займаються наданням допомоги та профілактикою жорстокості у ставленні до дітей. Профілактична робота вимагає корекції сімейного виховання, компенсації його недоліків, підвищення педагогічної культури батьків тощо. Думається, що вирішити дану проблему неможливо без створення відповідних соціально-економічних умов для сім'ї що передбачає підвищення життєвого рівня, та зміцнення її моральних основ [42, 62],

Але ж соціальні працівники повинні проводити корекційну роботу з сім'ями. Вони мають роз'яснити батьками, що повсякденна, повсякчасна жорстока опіка дитини, намагання примусити за будь-яку ціну виконувати всі

вимоги, карати їх за невиконання, небажання зрозуміти, що особливість слід поважати,- усе це негативно позначається на результатах виховання. Можна дати батькам ряд порад, які дадуть змогу їм встановити добрі взаєностосунки з дітьми. Ніякі нотації, повчання, моралізування не допоможуть знайти з нею спільної мови. І чим більше повчань, тим менша їхня результативність. Необхідні чуйність, гнучкість у розв'язуванні виховних завдань, щоб у сім'ї панували спокій, злагода і довіра: своєчасно відмінити якість заборони, не наполягати, доводячи до конфлікту на якихось вимогах, обговорювати суперечні питання, враховуючи побажання дітей.

Крім того:

- не дозволяти собі в розмові з дитиною дратуватися, кричати, тупати ногами;
- не повторювати одне й те саме багато разів, лише у розумних межах: звичайно це спричинює протилежну реакцію;
- не робити трагедій з того, що дитина щось зробила не так;
- ставлення до дитини не повинно бути перебільшеним – ні в покараннях, ні в заохоченнях, ні в одязі – усе має бути справедливим;
- не боятися бути ввічливими зі своїми дітьми;
- не лаяти дитину при людях, інших дітях.

За таких умов сімейного виховання зростає роль взаємодії соціальної служби зі школою. По-перше, це допомога батькам у встановленні взаєморозуміння з дитиною. По-друге, допомога дитині, яка не повинна залишатися ізольованою в класному колективі, допомога у стосунках з класним керівником, вчителями. У цих випадках особливо важливою є доброзичливість вчителя, організація позитивних взаєностосунків дитини з класним колективом (наявність друзів у класі залучення до громадських справ і відповідна своєчасна оцінка зробленого, оцінка успіхів у навчально-трудовій діяльності тощо).

Соціальні працівники можуть провести з батьками ряд занять, де б вони практично могли оволодіти певними знаннями та вміннями щодо запобігання конфліктних ситуацій у спілкуванні з дітьми. Насамперед батькам треба

роз'яснити, що дітям вкрай необхідне спілкування з ними. Адже дитина, яка не має достатніх контактів з батьками, погано розвивається, не тільки психічно, а й фізично, тобто, крім матеріальних турбот, необхідні й психологічні (увага, позитивні емоції).

Експериментальна модель для діагностування та корекції батьківських позицій повинна відповідати вимогам реального включення батьків в корекційну роботу. Батьки повинні бути не пасивними рецепієнтами допомоги, а активними учасниками корекційного процесу. У найбільшій ступені цим вимогам задовольняють групові та ігрові методики. Для діагностування та корекції батьківських позицій, пропонуються такі методичні заходи:

1. Ігрові сеанси, на яких батьки включаються у ігрову діяльність зі своїми або чужими дітьми;
2. Групові заняття з батьками, включаючи дискусію, ролеве розигрування різних ситуацій, психорухові ігрові вправи.

У якості критерію змін батьківських позицій використовувалися наступні заходи: фіксує у протоколах динаміка поведінки батьків у зазначених експериментальних умовах на протязі всього часу роботи, самозвіти батьків, які відображують їх враження від усіх форм заняття, а також звіти батьків про своїх дітей у формі письмового твору на тему: «Портрет моєї дитини».

Ігрові сеанси проводяться у спеціально обладнанні ігровій кімнаті. Батькам пропонується організувати гру за своїм вибором. Перший, недирективний етап гри сприяє адаптації дітей і батьків, дозволяє діагностувати звичні для кожної сім'ї форми взаємодії. У процесі подальшої роботи ігрові сеанси передбачають регламентований характер. Посилюється функція соціального працівника чи педагога. Батькам та дітям пропонуються конкретні ігрові завдання. На цьому етапі соціальний педагог активніше включається в гру, пропонує розигрування різних сюжетів. Нерідко на ігрових ситуаціях розігруються ті ж ситуації, які обговорюються у батьківській групі. На завершальному етапі корекції ігрові сеанси все більш набувають тренінговий

характер: батьки випробують нові форми взаємодії з дітьми, використовують нові форми заохочення і покарання, будують спілкування з дітьми на новій емоційній основі.

Групові заняття з батьками будуються таким чином, щоб створити умови для самостійного перегляду батьками своїх поглядів на виховання, своїх вчинків по відношенню до дітей та витрати найбільш зрілі та адекватні умовам своєї сім'ї способи взаємодії. Такий перегляд забезпечується специфічним груповим спілкуванням учасників групи, методикою поведінки соціального працівника, природою та динамікою групового процесу. Батьківські позиції на групових дискусіях підлягають обговоренню, усвідомленню, перегляду та зміною. Крім того, групові заняття дають можливість вправлятися у конкретних формах взаємодії.

Тренуються здібності пізнати невербально почуття, які передаються, виражати схвалення, несхвалення. Головне значення цих вправ – у виявленні батьками важливості використання невербального способу спілкування з дитиною, можливості використання невербальних емоційно-виразних засобів взаємодії замість звичайних та мало продуктивних мовних штампів.

Ролеве розигрування ситуації. Цей захід носить найбільш тренінговий характер та використовується як доповнення до гри батьків та дітей. У батьківській групі розигруються конкретні ситуації спілкування дітей та дорослих, наприклад, «Навіщо ти це зробив?», «Ти знову мене не слухаєш», «Не хочу» та інші. Під час розигрування ставиться завдання покарати звичайну для сім'ї поведінку у подібних ситуаціях, а потім найбільш прийнятну поведінку. Розигрування необхідно супроводжувати обговореннями, поправками, парадами всіх учасників групи.

Батьківська групова дискусія. Матеріалом для дискусії стають всі вищеперелічені форми роботи з батьками. Крім того, хоча зміст обговорень суворо не регламентований, можна обкреслити приблизний список тем, обговорення яких особливо бажана. Посередніми питаннями, прикладами соціальний педагог направляє дискусію у бік обговорення таких тем як,

«Побажання дитини», «Ідеальна дитина», «Ідеальний батько», «Що мені подобається і не подобається у своїй дитині» та інше [34, 42].

2.3. Програма індивідуальної роботи з дітьми, які зазнали сексуального насилля з боку батьків

Кожний практикуючий психолог використовує звиклі для нього та відпрацьовані у своїй практиці методи роботи. Ось приблизна програма та сценарій індивідуальної психологічної роботи з підлітками, які зазнали сексуальне насилля. Даний варіант розроблений американськими спеціалістами Маріанной Селано, Енн Хеззард, Мері Симонс, Керол Вебб та опробований Н. Ярославцевою [34, 56], програма складається з 8 занять.

Мета 1-2-го заняття:

- утворити атмосферу довіри підлітка до психолога та майбутнього заняття;
- допомогти дитині розкрити свої думки та почуття, які зв'язані з насиллям;
- знизити занепокоєння підлітка, послабити його самосудження, підвищити самооцінку.

1-е заняття. На першому занятті психолог прагне настроювати дитину до себе, зняти з нього напругу, спричинену очікуванням невідомого. Для його використовується будь-який засіб, будь-яка відхилена діяльність, яка дозволяє дитині проявити себе, а психологу підтримати, похвалити її. Можна пропонувати їй намалювати те, що вона любить, скласти з паперу яку-небудь фігуру, можна попрацювати з тестом Люшера. При цьому психолог підкреслює, що він покаже зроблене дитиною тільки з її дозволу. Останнє ствердження дуже важливе в роботі з дітьми, які постраждали від сексуального насилля з боку батьків. Коли яка-небудь людина фізичною силою або погрозами оволоділа її тілом, дитині важко чинити опір і в інших життєвих ситуаціях.

Вона як би втрачає здібність до самозахисту своєї особистісної суверенності. Їй повинні допомагати відновлювати цю здібність, інакше вона потім може знову потрапити в ситуацію, яка об'єктивно могла б чинити опір насиллю, але у неї не вистачає внутрішньої сили для цього. Треба допомагати їй усвідомлювати своє право на особистісний суверенітет.

На цьому етапі корисно задавати підлітку питання, які дозволяють психологу краще його взнати: «Чи любиш ти малювати?», «Робити які-небудь речі?», «Хто тебе цьому навчив?» та таке інше.

Важливо дати дитині уявлення про її унікальність, особистісні цінності, а також спільності з її однолітками. Наприклад, сказати, що в дитині дуже цікаве ім'я, прізвище або що він надзвичайно малює. У всіх дітей, що пережили сексуальне насилля виникає почуття несхожості зі своїми однолітками, з якими таких речей не відбулося. Та щоб повернути їм почуття впевненості у спілкуванні з однолітками, їм треба постійно підкреслювати їх схожість з дітьми їхнього віку. Наприклад, сказати: «О, ти любиш рожевий колір. Більшість Дівчаток та хлопців твого віку теж люблять цей колір».

Другий етап заняття присвячується обговоренню історії, яка пов'язана з сексуальним насиллям (20-30 хв.). На цьому етапі вирішуються наступні завдання:

- допомогти дитині актуалізувати почуття, зв'язані з насиллям, та винести їх назовні;
- сприяти переборенню болісного почуття несхожості з іншими дітьми та відновити упевненість у протилежному.

Для цього заняття соціальний працівник чи психолог готує опис двох випадків про насильство над дівчинкою або хлопцем. Один випадок стосується дитини, яка неодноразово піддавалася сексуальним домаганням з боку знайомих людей (батька, вітчима, братів). інший випадок зв'язаний з дитиною яка зґвалтована один раз незнайомою або малознайомою людиною з використанням фізичної сили. Зачитувати належить той випадок, який більш підходить до реальної ситуації дитини. У тексті розповіді будуть неодноразово

з'являтися питання, на які, бажано, щоб дитина дала відповідь.

Цей спосіб використовується тому, що інколи важко починати терапевтичну роботу з розбору власного випадку згвалтованої дитини. Торкаючись до випадку однолітка, дитина опосередньо виносить назовні ті переживання, які мучають її саму.

2-е заняття. Під час другої зустрічі можна попросити дитину намалювати картину насильства. Це не обов'язково повинна бути копія події. Нехай дитина уявить насильство так, як вона захоче і зможе. Якщо насильство відбувалося неодноразово, краще зобразити останню подію або найбільш неприємну для неї. А ПОТІМ поговорити на тему малюнка, намагаючись з'ясувати: «Як впливав насильник?, Приваблював?, Загрожував?, Що він казав?, Чи намагалася жертва чинити опір?, Що для дитини було самим неприємним?, Чому дитині важко про це розповідати?». Деякі дітям дуже важко розповідати про насильство, тому не обов'язково дотримуватися пропонованого плану занять. Це орієнтир, який у відношенні з ситуацією може бути підданим коригуванню.

Ще одна методика: ділення кола на частини (15-20 хв.).

Дитині пропонується розфарбувати коло, щоб показати, що вона думає про те, що з нею відбулося. Завдання дається таким чином: «Поділи коло на частини – одну частину ти можеш залишити для себе, другу - для людини, яка вчинила насильство, решту ти можеш віддати тим людям, які, як ти вважаєш, відповідають за те, що з тобою сталося. Роби ці частини великими або малими, якими ти схочеш: чим більше людина винна в тім, що трапилося, тим більш йому дістанеться частина. Кожну частину кола розфарбуй кольором, який схочеш.». Більшість Дітей вважають, що вони самі винні у тім, що трапилося. Вони самі можуть пояснити, у чому вони винні, як правило, багато причин для пояснення знаходиться у підлітків. Потім треба обережно обговорити ці аргументи та запропонувати інші альтернативні варіанти пояснення для дитини ситуації насильства.

3-4-е заняття. Мета:

– надати можливості дитині говорити про відношення до насильника;

- обговорити з дитиною проблему порушення довіри до інших людей;
- допомогти зрозуміти, яким людям можна довіряти, а яким ні. Для вирішення цих завдань можна використовувати метод обговорення. «Обговорення суперечних питань» (15-20 хв.).

5-6-е заняття. Мета:

- надати дитині загальну інформацію про сексуальні відношення, про кохання;
- допомогти дитині зрозуміти різницю між сексуальними відношеннями за взаємною згодою та сексуальним насильством;
- допомогти дитині зрозуміти, чому деякі люди чинять насилля по відношенню до дітей.

7-8-е заняття. Мета:

- допомогти дитині зрозуміти, що якісь речі можуть нагадувати їй про насильство та викликати страх, та навчити її перемагати негативні почуття, викликані цими згадками;
- показати дитині, як вона може протистояти насильству;
- допомогти дітям менше почувати себе самотніми у їх біді;
- показати дітям, що у їх особистісному розвитку є прогрес.

Головне в усіх випадках зуміти правильно визначити реальний психічний стан дитини, виділити головні фактори, які визначають його характеристики у кожному конкретному випадку, та пам'ятати, що цьому можна і треба допомогти [4, 76].

2.4. Психодрама: допомога дітям, що зазнали жорстокого ставлення у сім'ї

Психодрама – метод групової роботи, розроблений Я. Морено [26, 86], в якому для розуміння та зміни внутрішнього світу особистості використовується інструмент драматичної імпровізації.

Характеристика дітей. Мета психологічної допомоги дітям-жертвам насилля обумовлюються перш за все особливостями цих людей.

Діти, які зазнали жорстоке ставлення, характеризуються наступним відношенням до себе та оточуючих:

По-перше, вони відчують себе не такими, як інші, невартими любові, поганими, «важкими», непотрібними. Нерідко це поєднується із зображенням себе маленькою, слабкою та нездібною змінити свою життєву ситуацію. Дитина зазнає невпевненість, безсилля та безпорадність. Можливий і інший варіант: Підліток на вигляд здається «сильним хлопцем», або «крутою дівчиною», але за цим панцерем ховається глибинний страх та те ж почуття безпорадності, ускладнене відчуженням від людей, голодом по любові та теплу.

По-друге, вони нікому не довіряють. Діти-жертви насилля, як правило, бояться інших людей, вважають їх небезпечними, ворожими та заперечують саму можливість звернутися за допомогою. Часто вони намагаються заховатися за спиною більш сильнішого.

По-третє, їм властива дисоціація, тобто розділеність різних боків «Я». В той же час жертви насилля для того щоб вижити, були змушені пригнітити або витиснути свої самі сильні почуття. Внаслідок такого пригнічення виникло розщеплення тілесних відчуттів та усвідомлення. В момент жорстокого ставлення дисоціації допомога дитині справитися з нестерпною фізичним та/або душевним болем, уявити, що все це трапилося не з ним, а з кимось іншим. Надалі вона звикає роз'єднувати свої емоційні реакції та реакції тіла. Далі вона нерідко намагається відновити загублену інтенсивність почуттів, звиртаючись до алкоголю та наркотиків.

Вчетверте, у таких дітей відбувається порушення межі особистісного простору. Вони стають дуже жорсткими, або нечіткими і плутаними у своїх проявах.

Ці характеристики дуже важливі для організації психодраматичного процесу, для вибору конкретних технік та їх інструментовки.

Вся активність такої дитини спрямована на власний захист. Але вона

проявляється по різному.

1. Це може бути відчуження від людей та агресивна активність, яка націлена на подолання перешкод будь-якою ціною.

2. Відчуження від себе та своїх ресурсів, пошук того, хто вирішить ситуацію.

3. Пасивна поведінка.

Можливості психодрами. Психодраматичні методи психологічної допомоги засновані на реальній взаємодії, а не на емоційному або інтелектуальному обговоренні. Це допомагає посилити активність дитини, підвищити спонтанність її поведінки та зменшити опір. Ставлячи у систему «тут і зараз» своє майбутнє, сучасне і минуле, спираючись на власному досвіті, діти можуть змінити своє сприйняття, розуміння ситуації та зробити більш усвідомленою та гнучкою свою поведінку в різних умовах.

Позитивні якості психодраматичних методів в тому, що вони:

– включають у себе важливі елементи особистісної проєкції та ідентифікації;

– рель'єфно зображують та драматизують ролеву поведінку учасників взаємодії;

– фокусують увагу на процесах соціальної взаємодії;

– сприяють прояві «заборонених» емоцій (гніву, страху, роздратованості, образи та інших), які буквально переповнюють цих дітей, та знаходженню культуровідповідних засобів їх вираження. Останнє, особливо важливо знати тим, хто працює з дітьми, які зазнали жорстокість. Почуття гніву та образи, як правило, першими виходять зовніш, після того, як дитина признає факт насилля, який має місце в її житті.

Важливі завдання психодраматичної роботи – створити безпечні умови, при яких дитина могла «відіграти» негативні емоції, не заганняючи їх у середину та навчить конструктивно їх висловлювати.

Психодрама може допомогти:

– відіграти зовні драму внутрішнього світу;

- оволодіти своїм минулим та «попрощатися з ним»;
- повірити у себе, свої сили та можливості зміни;
- знайти оптимальні способи поведінки у важких життєвих ситуаціях.

Вона дозволяє моделювати у спеціально створених умовах групової роботи реальні життєві ситуації, шукати та знаходити оптимальні способи поведінки у них, освоювати нові соціальні ролі.

Структура психодраматичної сесії. Звичайна психодраматична сесія складається з трьох стадій: розігрів, драми (сценічної дії) та шерінга. Шерінгом ми називаємо безоцінне обговорення у групі тих чи інших людей, переживань. При використанні психодраматичних методів в роботі з дітьми, що постраждали від жорстокого ставлення, сесію умовно можна поділити на три етапи, які відомі як «три В»: відновлення довіри, відтворення події в дії та вибудовування моделі поведінки.

У першому наближенні ці етапи відповідають трьом стадіям групової психодраматичної сесії, хоча всі технічні можливості метода з тим же успіхом можна використовувати і в індивідуальній роботі з підлітками.

Психодраматичні методи можна застосовувати на різних етапах роботи з дитиною: і на діагностичному, і на наступних - в процесі психологічної роботи, яка спрямована на реабілітацію, коли основний акцент переноситься на придбання нового уявлення про себе та нових моделей поведінки.

Соціальний працівник стає, із залежності від мети та завдань своєї роботи, то психодраматистом, то терапевтом, то ведучим. Клієнта заведено називати протагоністом. Можна сказати, що всі дії розигруються для того, щоб вирішити проблему протагоніста, хоча звичайно психодраматичне рішення корисне і для інших учасників групи.

Відновлення довіри. Це перший етап будь-якої терапевтичної сесії з дитиною або групою дітей, які зазнали жорстоке ставлення. Він відповідає першому етапу роботи, на якому психодраматист утворює «розігрів» одного пацієнта або групи для сценічної дії, яка є головною частиною сесії. Проте при роботі з дітьми, які зазнали насилля, цей етап роботи має значення набагато

більше.

Потерпіла дитина майже зовсім не довіряє дорослим. Насилля, яке вона зазнала, зв'язано в першу чергу із зрадою довіри дитини та владою над нею. Тому головним завданням є утворення умов успішної роботи. До них відносяться безпечність та довірливі відношення між дитиною та психотерапевтом.

Психодраматист. Якщо у «дорослій» терапії можливо добитися позитивних результатів як при позитивному так і при негативному переносі, то в роботі з дітьми обов'язковим є «позитивне перенесення», лагідна прихильність, що багато в чому нагадує відношення дитини з матір'ю.

Перший крок, який необхідно зробити назустріч дитині – це прийняти її та приєднатися до неї, припустити (не більш цього!), що дитина права у своїй установці щодо оточуючих людей, якою би вона не була.

Перш ніж починати роботу на досягнення результату психотерапевт повинен зуміти установити з дітьми необхідні відношення, допомогти їм включитися у психодраматичну реальність та повірити у метод. Вони можуть опиратися, іноді буде здаватися, що драматична дія тупцює на місці, але ведучий обов'язково повинен орієнтуватися на успіх.

Працюючи з дітьми, які пережили сексуальне примушення, обов'язково повинні повірити дитині. Про те, що трапилося у дійсності, відомо лише їй та мучителю. Тільки дитина знає, як з ним поводитися, що саме відбулося, як це на нього вплинуло. Важливо пам'ятати, що ці діти відчули на собі байдужість, неухважність та жорстокість з боку дорослих. Звідси їх недовіра, настороженість, постійне очікування «віроломства». Перш ніж така дитина допустить до себе, психологу доведеться пройти «перевірку на лояльність».

Чим сильніше порушена цілосність «Я» дитини, яка зазнала жорстоке ставлення, тим більш підтримуючих елементів, які сприяють інтеграції, відновленню цілосності, повинно включатися у психодраму.

Необхідно пам'ятати: бажання, інтереси, життєві потреби цих дітей рідко ураховувалися дорослими та задовольнялися ними. Тому психодраматист ні в

якому разі не повинен стати ще одною людиною, яка підкоряє протагоніста своїй владі, та дуже важливо, щоб дитина це відчула. Серед умов того, що відбулося неодмінно повинно бути присутнє та неоднаразово проговорено правило «Стоп», згідно якому в будь-який момент розвитку дії дитина має право вийти з гри - для цього їй достатньо сказати слово «стоп». Навіть на самій ранній стадії відновлення довіри дуже важливо одержати згоду дитини на спільну працю, що означає проявити повагу до її почуттів.

Іноді відновлення довіри може займати цілу сесію і навіть більше. При груповій роботі з підлітками відновлення довіри кожного члену групи полегшується тим, що інші учасники теж зазнали насилля.

Заходи відновлення довіри. Відновлення довіри може відбуватися у процесі ігрового розігріву, в якому робиться натиск на концентрацію почуттів зв'язаних з відчуттям сили та безсилля.

Важливо пам'ятати, що кожному із членів групи треба пережити дії та відчуття протилежних ролей. Тому після обговорення партнери міняються місцями, а потім знову обговорюють, на цей раз звертаючи увагу на те, наскільки зручно та неспритно їм було у кожній позиції.

Ситуація в групі допомагає дитині, яка не здібна знайти відповідні слова для опису свого нещастя: вона побачить, як інший розповідає, та візьме у нього частину слів.

Процес відновлення втраченої довіри може стати для дитини дуже довгим та болісним.

Багато дітей вважають неправильним показувати сльози.

Більшості дітей та дорослих, які зазнали сексуальне примушення, необхідно знову відкрити для себе силу зцілення сліз, та знайти можливість для повернення у дитячий стан, в якому можна плакати. Психодрама допомагає зробити такий перехід у процесі гри. Незабаром ці ігри почнуть приносити учаснику задоволення та полегшення.

Відтворення події в дії. Психодрама допомагає людині знайти нові навички поведінки та перестати регідно відтворювати травматичну ситуацію.

Користь сценічного відтворення ситуації, як і фінальної стадії вибудовування нової моделі поведінки, полягає в тому, що у дитині з'являється можливість відіграти свої почуття. Багатьом дітям буває важко зрозуміти свої почуття та отримати уявлення про те, як їх можна висловити.

Відтворення ситуації насилля не тільки допомагає відкрити почуття, підвести до прийняття рішення про зміни моделі поведінки, але й здібне стати засобом «психологічного загартування» - посилити несприйнятливості дитини до наслідків травми. Одна з позитивних якостей психодрами полягає в тому, що протагоніст тримає ситуацію під контролем, а психотерапевт робить все можливе, щоб полегшити його дію. Більш того, сам метод сприяє появі у дитини відчуття контролю над ситуацією та дасть їй сили. У процесі розвитку психодраматичної дії дитина поступово стає автором своєї історії та актором у своїй драмі, що спричиняє підвищення її внутрішніх ресурсів, зростання самооцінки та зміцнення почуттєвої сфери. Для роботи з дітьми-жертвами, які схильні до «розчинення» та погано утримають рефлексивну позицію, нерідко більш доцільно застосовувати техніку дзеркала. В цьому випадку допоміжне «Я» (його грає терапевт) зображує протагоніста. Дитина бачить саму себе «як у дзеркалі», як би з боку.

Оскільки і для протагоніста, і для інших членів групи важливо не тільки виявити та відіграти стереотип непродуктивної поведінки, але й знайти внутрішні точки опори для зміцнення «Я» та формування на наступних заняттях продуктивних моделей поведінки, режисеру доцільно завершити сесію вправою «Мені подобається у собі ...». Її основна мета – допомогти кожному з учасників групи «перебрати» свої позитивні якості та знайти серед них ті, які можуть стати «точкою опори в собі» і зробити перші кроки до прийняття себе.

Вибудовування моделі поведінки. Психодрама дозволяє «заглянути в своє завтра» та випробувати різні моделі поведінки в майбутньому, без страху бути покараним за скоєні помилки. Оскільки репертуар ролей у підлітків, які пережили жорстоке ставлення, як правило, бідний, їм перш за все необхідна практика у прийнятті на себе деяких передбачених ролей, які ще були їм

невідомі.

У групах підлітків вибудовуванню моделей майбутньої поведінки треба присвятити декілька сесій. Після розігрівачої дискусії про те, яка ситуація може бути самою небезпечною, можна запропонувати відіграти різні страхи та фантазії.

Соціодрама в підліткових групах нерідко замість концентрації на власних проблемах прояснює актуальні для всіх теми, та в даному випадку вона може виявитися дуже доречною. Проте ведучому треба незмінно «тримати руку на пульсі» та відчувати, що відбувається у групі. Тоді соціодрама часто переходить у центровану на протагоністі психодраму, і цей перехід є дуже корисним для групи в цілому.

Шерінг. Під час шерінгу група може поділитися з протагоністом почуттями, які виникли в процесі розигрування драми. Це становить велику цінність цього етапу для дітей, які відчувають себе особливо самотніми та ізольованими від оточуючого світу після скоїного над ним насилля.

Залежно від ступені зрілості дитини, вона кожний раз буде «навчатися» рівно настільки, наскільки може. Якщо й відношення з терапевтом виявляються нормальними, то вони будуть знати, коли вони приближуються до завершення визначеного етапу роботи. Першому треба розкрити все, що він може відновити у пам'яті та відтворити, виразити свої почуття гніву, страху, смутку, скорботи та змішання, знайти можливість покласти відповідальність за насилля на людину, яка його скоїла. Потім треба знайти та розучити новий спосіб поведінки в майбутньому. Дитина повинна бути абсолютно впевненою в тому, що у неї є сильний спільник, якого він при необхідності може покликати на допомогу.

Проте це зовсім не означає остаточної інтеграції травматичного переживання та відсутності необхідності у подальшій роботі. Як тільки діти стикаються з іншими ситуаціями у житті, зв'язаними з гострими переживаннями, колишня біль дає про себе знати, і тоді для них може виникнути необхідність поновити терапію. Первинна терапія є надійною базою, яка допоможе успішно

розв'язувати труднощі, які можуть виникнути в майбутньому [26, 26]. Дослідження було проведене у місті Запоріжжя. Сім'я, з якою проводилася робота, складається з батька, мати та сина 12 років. Класний керівник звернувся до шкільного психолога з підозрою фактів жорстокого ставлення до підлітка. Як з'ясувалося, батьки дуже часто карають свою дитину. У їх методах виховання переважають фізичні покарання.

Наша діяльність з даною сім'єю включала два основні елемента соціально-педагогічної роботи: освітній та психологічний. Освітній включав два напрямки нашої діяльності: допомога у навчанні та у вихованні.

Допомога у навчанні ми спрямовували на запобігання виникаючих сімейних проблем та формування педагогічної культури батьків.

У даній сім'ї ми визначили типові помилки у вихованні дитини, такі як надмірна суворість, відсутність педагогічного такту у взаємовідносинах з дитиною та застосування фізичних покарань. Тому наша діяльність передбачала проведення широкого освічення батьків за такими питаннями:

- а) заохочення та покарання у вихованні дітей у сім'ї;
- б) найбільш поширені помилки батьків у вихованні дітей.

Допомогу у вихованні ми проводили, в першу чергу, з батьками - шляхом їх консультування.

Психологічний елемент нашої соціально-педагогічної допомоги сім'ї включає корекцію Міжособистісних відношень, тому що в сім'ї існує також психічне насильство над дитиною, що призвело до порушень її нервового, психічного та фізичного стану.

Ми вивчили дитячий досвід батьків і виявили серйозні проблеми у їх власному дитинстві. Вони також зазнавали морального та фізичного насильства з боку батьків та у спілкуванні зі своєю дитиною знов і знов відтворюють ситуацію свого дитинства, не взмозі розлучитися з нею. Друга особливість цих батьків є прямим наслідком попереднього. Вони не розуміють свою дитину, емоційно відсторонені від них, не знають як висловлювати позитивні почуття та мають бідний репертуар поведінки. Третя особливість – у них відсутні

позитивні цілі виховання дитини, їх дії не послідовні, хаотичні. Таким чином, ми визначили, що у сім'ї присутній цілий набір порушень, з якими необхідно працювати для припинення насильства:

- травматичний досвід батьків в дитинстві;
- відсутність чітких цілей у вихованні дітей;
- відсутність чітких цілей у відношенні до себе;
- переважання деструктивних паттернів спілкування у сім'ї;
- відсутність навиків конструктивної взаємодії.

Отже, схема нашої роботи з сім'єю:

1. До мене звернувся класний керівник, який має підозру фактів жорстокого ставлення до підлітка, який вчиться в його класі. Тому наша робота почалася з наради між директором та соціальним педагогом де навчається цей підліток; на нараді аналізу валася наявна інформація про підлітка та сім'ю, та виробляли формулювку проблеми, для того, щоб надати сім'ї мотивацію для початку роботи.

2. Первинна зустріч з батьками підлітка. Збирали інформацію, прояснювали ситуацію у сім'ї. Формулювали у батьків первинної мотивації для психологічних змін, довгострокової роботи, а також психологічна підтримка дитини.

3. Індивідуальна психотерапія дитини.

Напрямки індивідуальної психотерапії дитини:

- проробка травматичних переживань;
- робота з посттравматичними розладами;
- формулювання позитивної Я-концепції;
- корекція емоційної та потребно-емоційної сфер.

4. Індивідуальна психотерапія батьків.

Напрямки індивідуальної психотерапії батьків:

- проробка травматичних дитячих вражень;
- формулювання позитивної Я-концепції.

5. Групова психотерапія батьків.

Напрямок групової психотерапії батьків: формулювання позитивних цілей.

6. Тренінги з дітьми.

Напрямки тренінгів з дітьми:

- подальша емоційна корекція;
- формулювання соціальних навичків;
- розвиток сфери самоконтролю;
- розвиток вольової регуляції поведінки.

7. Тренінг для батьків. Напрямок: навчання навикам конструктивної взаємодії з дітьми.

Робота з такою сім'єю є довгостроковим процесом, стійкі зміни формуються за півтора-два роки роботи. Ми проводимо цю роботу на протязі одного року. Але все ж таки є деякі результати:

Порівняння даних психодіагностичного обстеження дитини до, та після роботи:

1. Значно підвищилася самооцінка.
2. Знизився рівень занепокоєння.
3. Частково поліпшився соціометричний статус.

Порівняння даних психодіагностичного обстеження відношень між дитиною та батьками до, та після роботи:

1. Значно зменшився ступінь знедолення (результати за опитувальником батьківського відношення).
2. Зменшилися частки патологічних факторів, такі як несформульованість батьківських почуттів, неприйняття, непослідовність вимог.

Експертні оцінки:

3. Оцінювалися батьками та педагогами зміни у поведінці дитини, його адаптивних можливостей (у підлітка з'явилося більше друзів, почав краще навчатися, цікавитися радіотехнікою, відвідує гурток радіотехніки, з'явилася дівчинка з паралельного класу).

4. Оцінки членами сім'ї своїх досягнень та змін, які виникли як наслідок

проходження тренінгів та консультування (батьки стали менш агресивними, стали більш слідкувати за своїми емоціями, стали більш компетентними з питання виховання, почали цікавитися психологією своєї дитини, більш стали приділяти йому уваги, влаштовують сімейні свята та запрошують друзів свого сина, стали розуміти свого сина, його настрій, стали цікавитися його життям як соціальним так і власним).

Висновки. За цей рік роботи значно що покращилося у житті цієї сім'ї, але все ж таки ми будемо продовжувати свою роботу. Батьки хочуть цього, та ще й з іншими своїми проблемами.

ВИСНОВКИ

Аналіз проблеми корекційної роботи з сім'ями де негативно поводяться з підлітками дозволяють зробити такі висновки.

1. Проблема негативного поводження з підлітками є дуже актуальною. Досить поширеною трактовкою даного поняття, є наступна: «Під негативним чи нехтувальним ставленням до дітей розуміють будь-який акт злочину або упущення з боку батьків, та будь-який стан у результаті таких дій, які позбавляють дітей їх рівних прав чи свобод або ж здійснюють вплив на їх оптимальний розвиток».

2. На сьогодні прийнято розрізняти чотири види «жорстокості» стосовно дітей: фізичне насилля, сексуальне насилля, емоційне чи психологічне насильство та байдуже ставлення до дітей. Кожна дитина страждає від декількох форм насильства.

3. Основні причини негативного поводження, які ми розглядаємо:

- соціокультурна обумовленість;
- діяння соціальних факторів;
- психологічні фактори ризику для батьків;
- психологічні фактори ризику дитини.

Але не один з перелічених факторів не може розглядатися у якості єдиної причини жорстокості у сім'ї.

4. Коли руйнуються звичні погляди, зникає та довіра, що була. Як наслідок, в особистості формуються переважно негативні якості: агресія, жорстокість, ненависть досвіту, безцільність буття, жадоба неусвідомленої помсти або ж, у протилежному випадку, індивід починає шукати психологічний захист, опіку та безпеку в інших людей, що проявляється, зокрема, у створенні сім'ї. Можна стверджувати, що перенесене в дитинстві насилля залишає відбиток у свідомості людини на все життя індивіда.

5. Розглядаючи особливості підліткового віку ми зрозуміли, що цей

період є «віком ризику» до негативного поведження. Перш за все, це тому що підлітковий період характеризується формуванням ряду новоутворень, наступний фактор - зміна тілесного вигляду. Та наприкінці, особистісні зміни роблять цей період ризиковим. Позначим також, що загальними рисами усіх вікових криз є непокоря та неслухняність. Як слідство цього, у батьків може актуалізуватися прагнення перевиховати, переробити, виправити дитину, що часто реалізується у неадекватних виховательних установах.

6. Встановлено, що захистити права дитини соціальний працівник чи соціальний педагог може за допомогою таких нормативних актів:

- Конвенція ООН «Про права дитини»;
- Декларація прав дитини;
- Кодекс про шлюб та сім'ю;
- Карний кодекс України.

7. Встановлено, що методичними заходами, які можуть використовуватися у корекційній роботі з сім'ями можуть бути:

- ігрові сеанси батьків разом з дітьми;
- групові заняття з батьками;
- тренінги для батьків;
- тренінги з дітьми;
- індивідуальна психотерапія дитини;
- психодрама.

Соціально-педагогічна підтримка дітей, що стали жертвами насильства, включає соціально-психологічну адаптацію, соціально-психологічну реабілітацію, соціально-психологічну терапію, соціально-психологічну підтримку.

8. Розроблену програму з сім'єю, де негативно поведжуються з дитиною, яка спрямована на позитивну зміну середовища, в якій розвивається дитина: на виявлення випадків фізичного та емоційного насильства з боку батьків та формування у них мотивації до змін, надавати їм допомогу в цьому дала свої позитивні результати:

- а) підвищення адекватної самооцінки дитини;
- б) знизився рівень занепокоєння;
- в) поліпшення соціометричного статусу дитини;
- г) у батьків значно зменшився ступінь знедолення, зменшилася частка патологічних факторів;
- д) батьки та вчителі бачать значні зміни у поведінці підлітка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аркин Е. А. Родителям о воспитании. Москва : Государственное Учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. 348 с.
2. Беличева С. А. Основы превентивной психологии. Москва : Редакционно-издательский центр Консорциума «Социальное здоровье России», 1994. 236 с.
3. Бондаровська В. Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству. Київ : СДН-Студіо, 1999. 64 с.
4. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи. Москва : Просвящение, 1998. 207 с.
5. Валеева Р. А. Корчак и Сухомлинский: как любить ребенка. *Педагогика*. 1998. № 6. С. 34-37.
6. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми : метод. матеріали для працівників освіти / авт.-упор. С. Буров, та ін. Київ : Видав. дім «КАЛИТА», 2007. 36 с.
7. В мире подростка / сост. В. Г. Иванов. Москва : Медицина, 1980. 358 с.
8. Волинець Л. С. Права дитини в Україні. Київ : Логос, 2000. 74 с.
9. Гергишанов Т. Воспитательный потенциал семьи и социализации детей. *Педагогика*. 1999. № 4. С. 27-39.
10. Гергишанов Т. Семейные будни, или нежность на каждый день. Москва : Республика, 1992. 144 с.
11. Гончарова Т. В. Насильство дітей у сім'ї: умови, причини й фактори виникнення. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. № 4. С. 47-53.
12. Грабська І. А. Дослідження сімейного насильства у крос-культурній перспективі. *Вісник. Соціологія, психологія, педагогіка*. Київ : Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 2000. Вип. 8. С. 29-32.

13. Денисов В. В. Социология насилия. Москва : Политическая литература, 1975. 214 с.
14. Діти вулиці / уряд. А. Г. Зінченко. Київ : УД ЦССМ, 1999. 88 с.
15. Думко Ф. К. Насилие в семье. *Вісник ХДУ*. 1999. № 433. С. 40-47.
16. Иващенко Г. М., Плоткин М. М. Помочь детям выжить. *Педагогика*. 1993. № 4. С. 50-53.
17. Игошев К. Е., Линьковский Г. М. Семья, дети, школа. Москва : Юридическая литература, 1989. 444 с.
18. Ильина С. В. Влияние пережитого насилия на возникновение личностных расстройств. *Вопросы психологии*. 1998. № 6. С.69-74.
19. Ковалев С. В. Психология семейных отношений. Москва : Педагогика, 1987. 160 с.
20. Колесіна Т. С. Соціально-педагогічні проблеми попередження та подолання насильства над підлітками. *Превентивне виховання: проблема ненасильства* : зб. наук-практ. ст. Київ : Олди-плюс, 2000. С. 108-115.
21. Кон И. С. Психология ранней юности. Москва : Педагогика, 1989. 160 с.
22. Кон И. С. Психология старшеклассника. Москва : Педагогика, 1989. 154 с.
23. Кон И. С. Совращение детей и сексуальное насилие. *Педагогика*. 1998. № 5. С.58-66.
24. Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття : посіб. для соц. прац. Харків : НТМТ, 2008. 44 с.
25. Максимова Н. Ю. Конфліктна сім'я потребує допомоги. *Педагогіка толерантності*. 1999. № 3-4. С. 134-136.
26. Матвейчик З. Родители и дети. Москва : Просвящение, 1992. 320 с.
27. Міленко В., Мосієнко С. Жінки і діти, які зазнали насилля в сім'ї. Робота психологічної та соціальної служби: завдання, форми і перспективи. *Психолог*. 2010. № 35-36. С. 48-51.
28. Мороз В. Деякі питання ефективності правових норм, спрямованих на захист дітей від жорстокості батьків. *Право України*. 1999. № 8. С. 48-49.
29. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов. Москва :

- Академия, 1999. 184 с.
30. Назарова В. Каков отец, таков и сын... *Домашнее воспитание*. 2000. № 4. С. 17-21.
  31. Наша сім'я / під ред. Н. М. Комаровой. Київ : Видавництво. 1999. 80 с.
  32. Нечаева А. М. Правонарушения в сфере личных семейных отношений. Москва : Наука, 1991. 238 с.
  33. Ольшанская Е. Агрессия под контролем. *Семья и школа*. 1999. № 7-8. С. 14-16.
  34. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога. Москва : Сфера, 2004. 480 с.
  35. Орлов Ю. Устыдимся взрослые! *Семья*. 1998. № 6. С. 14-15.
  36. Осухова Н. Г. Психодрама: помощь детям, пережившим насилие. *Педагогика*. 2001. № 3. С. 86-96.
  37. Петровский А. В. Дети и тактика семейного воспитания. Москва : Знание, 1981. 190 с.
  38. Подлеснова Н., Руденко И. История детства. Возраст за возрастом. *Семья и школа*. 2001. № 9. С. 5-12.
  39. Рахматшиева В. Между любовью и болью. *Семья и школа*. 1991. № 11. С. 15-16.
  40. Руководство по предупреждению насилия над детьми / под ред. Н. К. Асановой. Москва : ВЛАДОС, 1997. 512 с.
  41. Семья : справочник / под ред. В. И. Зацепина. Киев : Политиздат Украины, 1989. 255 с.
  42. Снайдер Р. Отказаться от репрессивного стиля воспитания. *Семья и школа*. 1994. № 6. С. 14-15.
  43. Социальные работники за безопасность в семье / под ред. М. И. Либоракиной. Москва : ЗАО ВИК Русанова, 1999. 144 с.
  44. Спиваковская А. С. Как быть родителями. Москва : Педагогика, 1986. 160 с.
  45. Спиваковская А. С. Обоснование психологической коррекции

- неадекватных родительских позиций. *Семья и формирование личности*. Москва : НИИ, 1981. С. 23-46.
46. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти / В. М. Бондаровська та ін. Київ : Вид-во ФОП Клименко Ю. Я., 2010. 372 с
47. Сырокамский В. Искалеченное детство. Москва : Советская Россия, 1978. 110 с.
48. Сысенко В. А. Супружеские конфликты. Москва : Мысль, 1989. 173 с.
49. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности. Москва : Мысль, 1987. 352 с.
50. Трубавіна І. М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навчальний посібник. Київ : ДЦССМ, 2002. 132 с.
51. Фирстова Р. Скажи мне, что ты чувствуешь. *Домашнее воспитание*. 2001. № 6. С. 82-86.
52. Фларенская Т. Мера наказания. *Семья и школа*. 1984. № 8. С. 9-11.
53. Фридман И. К. О контакте родителей с детьми. *Вопросы психологии*. 1990. № 1. С. 93-99.
54. Харламова І. Попередження домашнього насильства над дітьми. *Соціальний педагог*. 2010. № 12. С. 23-33.
55. Харчев А. Г., Мацковский М. С. Современная семья и ее проблемы. Москва : Статистика, 1978. 223 с.
56. Целуйко В. М. Психология современной семьи : кн. для педагогов и родителей. Москва : Владос, 2006. 287 с.
57. Эмоциональное здоровье вашего ребенка / под ред. М. И. Либоракиной. Москва : Просвещение, 1996. 234 с.
58. Якубова Ю. М., Антонова-Турченко О. Г. Проблемні сім'ї: діти і батьки. Київ : Студцентр, 1998. 138 с.
59. Якубова Ю. М., Лавриненко М. В. Батьків не обирають. Київ : ААД, 1997. 141 с.
60. Ярославцева Н. Д. Посттравматические стрессовые нарушения у детей-

жертв сексуального насилия и оказания им психологической помощи. *Мир психологии*. 1998. № 2. С. 66-80.

61. Ярославцева Н. Д. Посттравматические стрессовые нарушения у детей-жертв сексуального насилия и оказания им психологической помощи. *Мир психологии*. 1998. № 3. С. 60-64.
62. Яцкевич В. Н. Закон и родители. Минск : Белорусь, 1989. 142 с.